

Світло в темряві

Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост,
розказана ним Філіс Стерлінг Якобс

Світло в темряві

Розповідь Сімона Стерлінга,
який пережив Голокост,

розказана ним Філіс Стерлінг Якобс

ББК 63.3 (4Укр-2к=Євр)
УДК 94 (477) (411.16) (092) “1941/1944”

*Український центр
вивчення історії Голокосту*

Серія «Бібліотека спогадів про Голокост»

ISBN 978-966-97248-1-6

С24 Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Пер. з англ. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – 120 с.

Редагування перекладу:
Віталій Бобров, Михайло Тяглий

© Філіс Стерлінг Якобс, 2005
© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2012
© РІА «Бліц», 2012

*Ця книга присвячується моєму братові Зігмунду Стерлінгу,
який помер у гетто в Бродах у 1943 р.
на шостому році життя.
Вічна йому пам'ять.*

ФІЛІС СТЕРЛІНГ ЯКОБС

ЗМІСТ

Передмова від видавця	5
Вступ до українського видання «Світло в темряві»	6
Подяка.....	9
Розповідь доньки.....	11
Пролог.....	15
1. «Я не повірив їм»	17
2. Бродівське гетто	21
3. Без жодних запитань	25
4. У стайні Антона	31
5. До лісу	35
6. Окопування	38
7. «Кожна хвилина наче рік»	44
8. Довга зима	49
9. 40-денний тиф	57
10. Голод і лікарня	60
11. «Старий дід»	65
12. Семьон-пивовар	69
13. «Ані грік!».....	74
14. Життя у Фьоренвальді	80
15. Земля Обітована	91
16. «Я міг би купити Емпайр-Стейт-Білдінг»	97
17. «Нікому мене не шкода»	104
Епілог	108
Листи з Фьоренвальда	109
Епілог доньки	113

ПЕРЕДМОВА ВІД ВИДАВЦЯ

Історій, подібних до тої, яку читач тримає в руках – українською, на жаль, видано замало. Окрім півтора мільйонів євреїв – мешканців українських земель, які загинули за часів нацизму, була горстка тих, кому пощастило вижити. Саме завдяки тому, що деякі з них у повоєнні часи спромоглися розповісти світові про набутий досвід, про відчуття, про боротьбу за життя, саме тому ми можемо нині уявити собі пережиті ними страждання та жагу до подолання обставин, а часто-густо і людей, які були вкрай ворожими до них.

На перший погляд, життєвий шлях звичайного мешканця містечка Щуровичі Шимона Стерлінга та його родини майже не відрізняється від долі багатьох інших з тих, хто пережив Голокост. На сторінках цієї розповіді читач зануриться у різні трагічні колізії, які наповнювали існування людей, на котрих оголосили полювання людоненависницька нацистська ідеологія та окупаційна машина. Історія Шимона та його сім'ї рясніє прикладами зради або, навпаки, допомоги з боку тих, кого вони нещодавно мали за сусідів або друзів. З'являлися миті, коли здавалося, що все закінчилося, що подальша боротьба не має сенсу; миті, коли розум більше не підказував, як діяти, та коли власний організм відмовляв у подальшій боротьбі за пошук можливостей вижити. Втім, є певна дуже важлива особливість, що притаманна цьому чоловікові та цій історії – це нестримна воля до виживання заради близьких, заради турботи про тих, хто слабше і хто залежить від тебе. Наснагу на пошуки порятунку Шимону надавало, перш за все, бажання забезпечити життя своїм родичам – отже, задля цього конче потрібно було вижити самому та залишитися «сильним»... Чи не є це одним з яскравих моральних уроків, які містить історія Голокосту? Окремої читацької уваги заслуговує повоєнна частина історії Шимона – спроби фізіологічної та психологічної реабілітації та пристосування в повоєнному Радянському Союзі до нових умов життя, які, хоча і вже не несли прямої загрози до існування, але все ж були сповнені необхідності убезпечити себе та дружину у викривленій реальності; подорож на захід та, врешті-решт, до Сполучених Штатів, де Шимон – відтепер вже американець Сімон – стрімголов поринає у бізнес, намагаючись жити нормальним життям. Імовірно, аби довести собі, що він може забезпечити не лише виживання, а й гідне існування – там, у вільному світі, де все можливо і де все залежить лише від тебе самого?

Останніми роками в Україні вже почала формуватися традиція видання спогадів тих, хто пережив Голокост, особливо на теренах сучасної України. Український центр вивчення історії Голокосту вважає за потрібне множити кількість таких публікацій, які, з відомих причин, не могли побачити світ українською раніше. У своїй повноті ці свідчення спроможні надати всебічне уявлення про тих, хто колись жив поруч й кого сьогодні більше немає. Вони розповідають про те, яким може бути поведінка як тих, кому було призначено бути жертвами, так і тих, хто опиняється поруч як спостерігач, або діє як злочинний виконавець. Врешті-решт, ці історії покликані допомогти нам краще зрозуміти самих себе.

ВСТУП ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ «СВІТЛО В ТЕМРЯВІ»

Історії також подорожують. А деякі з них зрештою знаходять дорогу до місця, де розпочалися. Це одна з таких історій.

Як дитині тих, хто вижив під час Голокосту, мені було довірено особливий спадок – історію життя моїх батьків серед жахів Голокосту та опісля, з цими жахіттями. Цей скарб вимагає, щоб я переповіла їхню історію, що я і роблю з любов'ю та вдячністю до читачів, котрі впускають цю історію у свої розум і серце.

Задум перекласти «Світло в темряві» українською виник у Андрія Корчака та Галини Лисик, вчителів Бродівської гімназії. 2006 року ми з чоловіком здійснили паломництво до родинного містечка Щуровичі та міста Броди, де зустрілися з Андрієм. З допомогою Галини та Андрія їхні учні переклали «Світло в темряві» українською під час уроків історії та англійської мови. Я вдячна Андрію, Галині та їхнім учням. Я дуже ціную зв'язок з ними.

Я також хочу подякувати співробітникам Українського центру вивчення історії Голокосту – за видання цього перекладу в Україні.

А Вам, читачу, мої сподівання, що слова мого батька відкриють Вам глибше усвідомлення нашої здатності до хоробрості, сили та надії.

Філіс Стерлінг Якобс, жовтень 2012 р.

СВІТЛО В ТЕМРЯВІ

Коли Адам вперше побачив, як заходить сонце і все глибша темрява охоплює всесвіт, його розум наповнився жахом.

Тоді Господь змилювався над ним і божественним провидінням підказав йому взяти два камені: ім'я одному – Темрява, а іншому – Тінь смерті, і потерти один до одного, і так отримати вогонь.

Після цього Адам вигукнув із вдячною радістю:

«Благословенний буде Творець Світла!».

Талмуд

Сімон Стерлінг з дружиною Софі та донькою Філіс. Філадельфія, 1952 рік.

ПОДЯКА

Я дуже щаслива, що мій батько Сімон Стерлінг, вічна йому пам'ять, у 80-річному віці мав силу, мужність і чудову пам'ять, що дозволило йому розповісти цю історію. Я надзвичайно вдячна, що він, як і протягом усього свого життя, зрозумів мої потреби, і разом зі своєю розповіддю лишив мені неймовірний скарб.

Хоча моя мати Софі Стерлінг, вічна їй пам'ять, не змогла розказати про втрати, які вона пережила, я знаю, що вона була би щаслива дізнатись, як процес підготовки цієї книги допоміг мені досягнути свій досвід дитинства і дорослішання у родині тих, хто вижив у Голокості. Я також вірю, що їй було би приємно, що частина її життя нарешті розказана. Її побажання для мене – шукати свого власного шляху, завжди давало мені сили, а також вело мене у створенні цієї книги.

Моя сердечна подяка Джойсі Айсенберг, яка чудово зберегла у цій книзі голос мого батька і видала її з вишуканою майстерністю художника. Вона часто дзвонила мені протягом редагування і казала: «Те, що робить чи розказує твій батько, – вражає». І я, відповідно, знала, що рукопис знаходиться в надійних руках. Я також вдячна Джойсі за її терпіння, підтримку і хвилювання протягом здійснення цього проекту.

Моя подяка Хаїму Колеру, вічна йому пам'ять, за читання на магнітофон листів, написаних на їдиш моєю сім'єю, та д-ру Дену Пелмуттеру за переклад цих листів англійською мовою. Вони дали мені можливість більше дізнатись про життя моїх батьків до і після Голокосту.

Я дякую Сарі Годжсон за терплячу і майстерну підготовку рукопису до видання, Джеку Веллерстейну за написання чудового посібника для вчителів і Енн Вайс за її ентузіазм та досвід.

Я щиро вдячна за підтримку багатьом друзям, які радіють разом зі мною з приводу видання цієї книги. Я вдячна всім, а особливо моїм двоюрідним сестрам Бетті Райс і Лумі Шапп, вічна їм пам'ять.

Особлива подяка моєму чоловікові Марку, який знав і любив мого батька, і підтримав мене у виданні його спогадів. Моїм дітям Сарі і Сімоні, які, на жаль, не знали моїх батьків, я передаю слова дідуся, які, сподіваюся, будуть дороговказом для них упродовж їхніх життів.

Сімон Стерлінг у Фьоренвальді. Табір для переміщених осіб поблизу Мюнхена.
Німеччина, 1948 рік.

РОЗПОВІДЬ ДОНЬКИ

Мій батько мав, що розповісти; але лише через сорок років він розказав це мені. А ще через двадцять років я розповідаю це вам. Деякі розповіді вимагають багато часу.

Цю книжку не було написано мною чи моїм батьком. Натомість, це радше друкована версія наших записаних на касету розмов про його життя та життя моєї мами під час і після Голокосту. Ми записували спогади протягом декількох місяців 1984 року. В той час моему батькові минуло вісімдесят років. А через два роки після цього він помер.

Транскрипт аудіозаписів було ретельно редаговано, але лише щоб пояснити деякі пункти й усунути деякі повторення. В основному це слова мого батька, так, як він розповідав. Хоча я повсякчас присутня як слухач, я майже нічого не говорила під час запису, і мого голосу в цій розповіді не чути. Цією книгою я представляю вам свого батька. Як тільки ви познайомитеся з ним, я сподіваюся, що він залишиться з вами, як лишається зі мною.

Мої батьки, Сімон і Софі Стерлінг, знали один одного з підліткового віку. Вони росли в одному місті – в Щуровичах*, біля Львова, яке в той час було в складі Польщі, а тепер в Україні. Вони одружилися в 1937 році, й у них народився син Зігмунд, якому було п'ять років, коли нацисти захопили їхнє село в 1941 році. Вони жили у великій сім'ї, в якій були батьки, брати, сестри, тітки, дядьки, двоюрідні сестри і брати, племінниці і племінники.

З моєї сім'ї, що жила у Польщі, лише мої батьки і двоє дядьків вижили в період Голокосту. Мій брат, якому було шість років, був убитий у гетто. У цій батьковій розповіді про нього згадується небагато. Він був єдиною людиною, я знаю, про яку мої батьки не могли розповідати.

Я не знала, що мала брата, до 34-х років, коли я запитала батька, чи коли-небудь мала брата чи сестру. Він зблід, сказав мені ім'я і вік, і попросив ніколи не згадувати про нього при мамі. Я більше ніколи не запитувала про Зігмунда.

Я народилася в 1946 році, коли мої батьки жили в Фьоренвальді, таборі для переміщених осіб, що знаходився у Німеччині. Це було за три роки до того, як нам дозволили виїхати до США. Коли ми оселилися в Філадельфії в 1949 році, моему татові було 44, мамі – 41, а мені – майже 3 роки.

Мій тато починає свою історію із захоплення нацистами його містечка Щуровичі у Польщі в 1941 році. Він описує своє життя у бродівському

* Назви подаються за сучасним українським написанням (тут і далі прим. ред.).

гетто, втечу з табору смерті у Золочеві, переховування в стайні друга-християнина, і як він майже рік ховався разом з мамою у польських лісах. Потім він розказує про їхнє життя після війни в Росії*, далі у таборі для переміщених осіб у Німеччині, а потім імміграцію в США.

Моя мама померла за два роки до того, як я попросила тата розказати про все це. Вона ніколи не розповідала мені безпосередньо про своє минуле і втрати, а я знала, що про це їй краще не запитувати. Навіть коли вона посміхалась, мені здавалося, що вона плаче. Вона мала неймовірно чудовий голос, але я рідко чула її спів. Я не могла ятрити її біль запитаннями. Я усвідомлюю зараз, що я також боялася того, що можу почути, оскільки знала, що маму переслідували жакливі спогади.

Я згадала, що одного разу, коли я була ще дитиною, вона закричала: «Вони вбили його в мене на очах!». Я була настільки злякана, що навіть не замислилась, про кого йшлося. Але цей спогад, захований на тридцять років, примусив мене, врешті-решт, запитати батька, чи я колись мала брата або сестру.

Намагаючись захистити маму і себе, я втратила можливість втішити її в її самотності. Я щиро шкодую, що під час нашої спільної мовчанки, я не могла розрадити її душу або пом'якшити її нестерпне почуття провини через життя. Я б хотіла сказати їй: «Це не твоя провина!». Я хотіла б почути її історію.

Коли я попросила батька записати розповідь про його минуле на касету, він погодився, на мій подив, без жодних вагань. Я завжди відчувала, що марево Голокосту було присутнє в нашому домі: всі деталі – люди, місця, дати були схожі на у кусочки пазлу, що крутились у моїй голові. Мені хотілося зібрати усі ці частинки разом, в одну історію і подивитися на загальну картину. Після багатьох років мовчання мій батько був готовий говорити. А я була готова слухати.

Ми сиділи за його обіднім столом перед магнітофоном інколи годину, а інколи п'ятнадцять хвилин. Ми зупинялися, коли він не міг більше говорити. Я дуже хотіла, щоб усе йшло в хронологічному порядку, тож, перед кожним новим початком ми перемотували запис, щоб пригадати, де батько зупинився. Він говорив майже без вагання, так, наче подумки роками готував свою розповідь.

В той час я була рада, що батько розповідав сам, не потребуючи додаткових запитань, котрі я боялася ставити; боялася, що йому буде надто боляче на них відповідати, зрештою як і мені їх ставити. Незважаючи на той факт, що ми записували розповідь на касету, дивлячись одне одному в обличчя, я розуміла, що ми все одно прагнули хоч якось захистити одне одного від глибокого душевного болю. Я дуже шкодую,

* Ідеться про Радянський Союз.

що ніколи не просила свого батька, під час запису чи опісля, розповісти мені більше, ніж він вже розповів.

Сьогодні наша розмова була б дещо іншою: я попросила б його розповісти мені про нашу родину, особливо про мого брата. Я би плакала разом з ним, сподіваючись, що розділене спільно горе принесе йому трохи спокою. Я попросила б його спробувати пояснити, як йому вдавалося зберігати чесність, віру та оптимізм. Я би розповіла йому, як я вдячна за те, що він залишив мені цю неймовірну розповідь.

Під час відвідин моєї тітки в Ізраїлі мені пощастило відшукати стос старих листів, що були написані моєю мамою, батьком та дядьком Ісаком моїй тітці Нехамі, сестрі мого батька, яка емігрувала до Ізраїлю перед війною. Ці листи були написані на їдиш з 1945 до 1949 року, одразу ж після війни, коли мої батьки очікували на еміграцію до США. Нарешті я мала в своїх руках справжню частинку пазлу. Деякі з цих листів увійшли в книжку.

Історія мого батька – це збірка спогадів про людяність у світі, який втратив глузд. Це історія кохання, обов'язку, відваги, віри, надії і турбот, переповнена болісними втратами і душевними травмами. Це також історія емігранта, який сам творить місце для себе в оптимістичній та багатообіцяючій Америці й одночасно бачить нічні страхіття про прекрасний світ, котрий було знищено.

Я би хотіла побажати читачеві, щоб під час знайомства з цією книжкою Ви змінилися, отримали глибше розуміння людських можливостей щодо сили, надії та сміливості і того, як варто цінити ці речі один в одному.

*Філіс Стерлінг Якобс
Лютий, 2005 р.*

Сімон Стерлінг під час його розповіді
у 1984 році.

Сімон і його донька Філіс у 1984 році.

ПРОЛОГ

Я не хочу розповідати тобі про це. Я не хочу робити тобі боляче. Це не твоя провина. Дякувати Богу, в мене все гаразд. Розумієш, це дуже складно пояснити. Ти приречений померти, якщо тільки тебе спіймають. І ти втікаєш, і всюди, де б не був, – вороги, вороги і вороги, розумієш? Ти маєш ховатися від такої великої кількості ворогів.

Скажімо, хтось тут у США втікає з в'язниці. Він йде вулицею. Чи це тебе стосується? Він іде. Чи це моя справа? Це нікого не обходить. Навіть якби хтось знав щось погане про нього, він, можливо, сказав би до себе: «Це не моя справа». Але там, у Польщі, якщо ти виходив на вулицю, кожна маленька дитина, яку ти бачив, була твоїм ворогом. Кожен був твоїм ворогом. Як можна сховатися від такої кількості ворогів?

Дуже складно пояснити це людям тут. Вони не можуть зрозуміти. Багато разів я думав – може, справа в мені, може, я не вмію пояснити. Пізніше я зрозумів, що ні, я пояснюю зрозуміло. Але я не міг їм роз'яснити, тому що люди тут, у Сполучених Штатах, у цій демократичній країні, не можуть зрозуміти. Це неймовірно. А як багато в такому разі ти повинен їм розказати? Я не знаю.

Але я збираюсь розповісти про це тобі.

Сімон і його дружина Софі (праворуч) з її сестрою Пепе Райс у Щуровичах.
Польща, 1932 рік.

«Я НЕ ПОВІРИВ ЇМ»

У вересні 1939 року, коли німці захопили Польщу, ми були дуже перелякані, тому що знали, що означає Гітлер для євреїв. Тоді ми не знали, що Гітлер уклав договір зі Сталіним про поділ Польщі і що наше місто Щуровичі, біля Львова, в Галичині мало перейти до Росії. Ми не знали цього до Йом Кіпур*, доки російська армія не прийшла сюди.

Наше містечко, де проживало 300 сімей, і вся східна частина країни перейшли під владу російського уряду. З росіянами ми були дуже щасливі, тому що від них добра не було нікому, і євреї були також серед «нікому». Це було добре для нас. До євреїв ставились так само, як до поляків і українців.

У червні 1941 року німці напали на росіян. Наступного дня німецькі війська перейшли через містечко. Це були танки і вантажівки із сотнями і тисячами солдатів. Це тривало протягом трьох тижнів. Євреї залишалися у своїх будинках. Усі боялися виходити надвір.

Одного дня німці з допомогою українців почали стукати у двері. «*Juden, heraus!*» (Євреї, виходьте) – вигукували вони. Вони вивели нас на шкільне подвір'я. Нас було приблизно 250 людей, враховуючи дружин і дітей. Мій брат Ісак, його дружина і двоє дітей також були там. Вони побили мого брата так сильно, що кров з його голови текла по всьому тілу. Німці були готові стріляти.

Тим часом прибув генерал і запитав, що відбувається. Німці відповіли йому щось, чого ми не почули, і він наказав нам повертатися до своїх будинків. Ми повернулися до порожнього будинку; наші українські сусіди викрали все, навіть посуд. З цього дня наші біди тільки почалися.

Після переходу регулярних військ прибула команда СС. Есесівці наказали кожному єврею одягати 10-сантиметрову стрічку із зіркою Давида на руку. Кожен, хто не мав такої стрічки, мав бути розстріляний на місці.

Німці вибрали одного чоловіка на ім'я Мехеле, який мав виконувати їхні накази. «Ти тепер *Judenrat* (єврейська рада)**». Ми даватимемо тобі

* У 1939 р. Йом Кіпур (День спокути, або Судний день, особливий день єврейського календаря) припав на 23 вересня.

** Юденрат (*Judenrat*, з нім. – *єврейська рада*) – орган, що створювали нацисти у роки Другої світової війни для управління єврейським населенням окремих населених пунктів. Складався з призначених владою євреїв та ніс відповідальність за виконання наказів, що стосувалися євреїв.

накази і ти повинен виконувати їх. Якщо ти не будеш робити цього, ми вб'ємо тебе разом з твоєю дружиною і двома дітьми перед усіма євреями».

Німці наказали Мехеле піти по єврейських сім'ях і зібрати всі коштовності, які в них були. Хутряні вироби забрали також. Люди, які мали обручки, віддавали їх, і кожен, хто мав хутро, його здавав. Усі речі були зібрані і запаковані. Куди їх відіслали, ніхто не знає. Мехеле був у важкій ситуації. Коли він приходив до когось, він плакав разом з цими людьми, тому що не міг зарадити собі. Він був у дуже складній ситуації.

Коли похолодало, німці забрали всі шерстяні ковдри. Це тривало всю зиму. Чоловіки ходили кожен день на роботу, а німці весь час їх били.

Потім німці почали те, що вони називали «акції». Ніхто не знав, що насправді відбувається. За наказом усіх євреїв мали зібрати на вулиці у певному місці. Дехто переховувався. Деякі бігли назад до своїх будинків, їх витягували, садили на вози і везли до залізничного вокзалу. Звідти німці завантажили їх та відправили в Белжець, табір смерті. Ми їх більше ніколи не бачили.

Коли одних забрали, інші лишилися. Вони не забрали усіх, тому що багатьох не могли спіймати одразу. Отже, вони чекали більш вдалих моментів. Німці розділили це на кілька разів.

Коли я чув чи бачив щось схоже на машини, які направляються в місто, я ніколи не знав, чим це може закінчитись. Можливо, це були есесівці, тому я втікав. Я брав свою дружину Софі і шестирічного сина і втікав. Ми втікали. Ми цілу ніч спали в полі. Вдень я відправляв свого друга-християнина, щоб він розвідав все, що робиться довкола. Якщо він бачив, що все спокійно, ми поверталися. Це повторювалось дуже-дуже часто. Ми спали в лісах, в полях, а інколи в сараї, який належав Антону Лукашевичу, селянину-християнину, якого я знав. Моя дружина завжди слухала мене. Вона довіряла мені. Ми були знайомі з тринадцяти років.

Ми жили поряд з батьками та сестрою моєї дружини. Одного дня тесть з тещею прийшли до мене. «Що ти робиш з нашою донькою? Вона спить вночі в полях, і коли повертається, то має поганий вигляд», – сказали вони. Мені казали, що я поводжуся неправильно.

«Послухайте, це ваша донька, – відповів я. – Якщо ви вважаєте, що я неправий, забираючи її, постарайтеся зробити для неї краще. Після війни я повернуся, буду її чоловіком і буду піклуватися про неї».

Коли вони почули ці слова, то зрозуміли, що я серйозно. Вони перестали говорити мені, щоб я залишав її в будинку.

За день після розмови з батьками Софі я почув як декілька німецьких машин в'їхали у містечко. Ми втекли і цілу ніч були в полі. Тієї ночі німці зробили чергову акцію. Вони забрали у поїзд близько 120 євреїв.

Наступного дня я відправив когось у містечко, щоб він подивився, що там трапилося. Я дізнався, що брат моєї дружини був там, але нікого не знайшов зі своєї сім'ї. Наступного дня, коли я пішов до Щуровичів, там не було нікого. Батька, мати та сестру моєї дружини було забрано, і вони ніколи більше не повернулися.

Німці дали наказ усім євреям, які залишилися, зібратись у центрі міста. Звідти вони хотіли забрати нас у гетто, у місто, яке називається Радехів. Вони сказали, що ми будемо працювати там. Я не повірив їм.

Софі Стерлінг (стоїть праворуч), мати Софі Бейла Райс (у центрі)
із сім'єю та друзями в Щуровичах. Польща, 1933 рік.

Стоять зліва направо: дружина брата Сімона Фрума Стерлінг, Сімон, його сестра Ханна, Барух Цві Фіш, дружина Сімона Софі і його брат Ісак. На передньому плані: Яков і Клара – діти Ісака та Фруми. Щуровичі, Польща, 1935 рік.

БРОДІВСЬКЕ ГЕТТО

Я домовився з іншим моїм другом-християнином. Вночі, посадивши Софі, мене та мого сина на воза, він завіз нас у місто Броди. Там вже було гетто, в якому жили приблизно 12 тисяч євреїв. Багато з них походило з маленьких сіл. Тих, хто ще залишився живим на селах, виселяли до Бродів. Це було дуже-дуже погано.

Ми прибули близько другої години ночі і прокралися в гетто. Я прийшов до юденрату, нещасних євреїв, яких німці призначили старшими. Нас направили в квартал, де було 600–700 людей. Мене поселили в кімнату розміром 14 на 16 футів, де вже було близько 15-ти людей, у тому числі жінки і діти. Місця, щоб лягти, не було. Я знайшов маленький куточок для Софі і сина, а сам спав у коридорі. В гетто я зустрів двоярідних сестру та брата Софі – Ханну та Йоселя з їхніми дітьми.

У бродівському гетто я пробув приблизно чотири місяці. У цей час у деяких будинках була епідемія черевного тифу. Тиф був настільки жахливий, що кожен день помирало сотні людей. Юденрат приховував це від німців. Це їм вдавалось, тому що німці не заходили в гетто. Вони тільки спостерігали зі сторони і змушували заходити туди українців. Якби німці дізналися, що на території є черевний тиф, вони б розстріляли всіх людей у кварталі. Вони б ліквідували гетто за хвилину, щоб тиф не поширювався.

Люди лежали на підлозі і благали води. Вони мали дуже високу температуру, але ніхто не піклувався про них. Я мав тиф раніше, плямистий тиф, коли був молодим. Якщо ти вже хворів раніше, тобі не страшно. Людина хворіє на такий тиф тільки раз у житті.

Я та інші, такі як я, ходили та давали людям воду. Коли хворі бачили воду, вони благали про неї. Я ходив по воду, а коли повертався, то деякі люди вже були мертвими. Ми забирали їх назовні; ми викопували могили так, щоб німці не дізналися про це. Ми хоронили їх. Це продовжувалось довгий час.

Дістати їжу було дуже важко. Хто старався вийти з гетто, перелізши через стіну, підпадав під великий ризик бути розстріляним. Кожного дня німці розстрілювали за це людей. Деколи неєвреї ззовні приходили в гетто. Якщо ти давав їм взуття, вони давали тобі кусок хліба. Якщо хтось давав золотий перстень, вони давали більше їжі.

Коли ми прийшли в гетто, нас зареєстрували. Юденрат мав імена всіх євреїв у гетто. Якщо когось хапали під час втечі, німці вбивали всю його сім'ю.

Якщо німці приходили, щоб убити людей, треба було мати місце для укриття. Можливо, ти б вижив. Ти не знав напевне; все було «можливо». Тому я старався робити схованки. Я був молодим, мені було майже сорок, і кожен хотів бути моїм напарником. Я приймав кожного, хто хотів допомагати.

Я змайстрував притулок у підвалі розбомбленого будинку. Ми пробрили стіну в підвал, потім зробили накриття так, щоб ніхто не міг здогадатися, що там ховаються люди. Ми не мали жодних інструментів і робили сховище власними руками. Через декілька днів хтось мені сказав: «Шимоне, ходи зі мною і давай побудуємо нову схованку». Я погодився. Всього я зробив чотири сховища. Я розумів, якщо щось станеться, я побіжу до найближчої схованки. Якщо я не зможу бігти сюди, можливо, я зможу побігти в інше місце.

Коли я закінчував роботу над схованками, я таємно брав Софі, щоб точно показати, де вони знаходяться і як туди добиратись. Я їй казав: «Сюди ти можеш потрапити так і так, а це мій напарник. Коли ти побачиш, що він біжить до цього місця, йди слідом за ним». Я говорив це їй тому, що ніколи не знав, чи буду тоді поряд з нею.

Одного дня німці видали розпорядження для всіх єврейських чоловіків віком від 12 років і старше вийти на вулицю. Якщо чоловік зразу не виходив, вони погрожували розстріляти його і його сім'ю. Я знав, що вони це зроблять, тому і сказав Софі, що піду. Ми не знали, що з того буде. Проте знали, що кожного разу, коли вони віддавали накази, потрібно чекати біди. Була одна проблема – не можна було втекти.

Вони забрали нас. Ми прийшли до великого будинку, що раніше належав польській армії. Ми стояли і чекали. Вони почали ставити нам запитання: «Хто механік? Хто кравець?». Я сказав, що був машиністом. Ми мали млин і я розумівся на механіці. Мене поставили озоронь. Там було дві чи три тисячі чоловіків, і їх розподілили у різні групи. Все це тривало багато годин.

Поки ми шикувались, німці записували і підраховували кількість людей у кожній групі. Двоє молодих братів стояли в одній групі, а їхній дядько був на іншій стороні в іншій групі. Він перейшов до братів, бо хлопці хотіли, щоб він був з ними.

Перед тим як забрати нас, німці перерахували групи ще раз. «У цій групі одного не вистачає, а тут на одного більше. Хто перейшов у цю групу?» – запитав німецький офіцер. Дядько ступив крок уперед і сказав: «Це мої племінники і я хочу бути з ними».

«Raus! Вийди зі строю!». Вони виштовхали дядька і двох братів уперед і сказали роздягатися. Ці люди благали про помилування. «Роздягайтесь!» – закомандував німець. Троє євреїв стояли перед нами у нижній білизні. Гестапівець взяв рушницю і покликав солдата, якому було не більше 19 років.

Все своє життя я пам'ятатиму цей крик. Їх розстріляли. Повільно, повільно вони опускалися донизу.

Німці посадили нас у вантажівки і повезли до табору в Золочів, приблизно за тридцять миль від Бродів. Я зразу ж зрозумів, що це був ліквідаційний табір. Вони доставили сюди близько десяти тисяч євреїв. Тут їх тримали декілька тижнів. Вони примусили їх копати ями. Два чи чотири тижні потому вони їх вивезли і розстріляли. І ось я тут. Це березень 1943 року.

Я зустрів там людей, яких знав. Один був родичем Софі, якого звали Мардер. Він сказав мені: «Шимоне, це остання зупинка. Звідси вже не зможеш нікуди піти». Я розповів йому про мого нееврейського друга, який завжди запевняв мене: «Якщо в тебе біда, прийди до мене, і ми допоможемо тобі».

Тим часом німцям були потрібні чоловіки, щоб завантажити залізо на поїзд, який відправлявся до Німеччини. Вони взяли робітників з останньої групи, яка була привезена з бродівського гетто. Мене не було серед них.

Вони послали мене й інших машиністів працювати з німецькою групою механіків всередині табору. Нам не можна було виходити на вулицю чи за межі табору. Німецькі солдати, з якими я працював, не робили нам ніякої шкоди. Вони давали мені сигарети, інколи кусок хліба. Вони були звичайні хлопці, які потрапили в армію. Але вночі, коли ми закінчували роботу, приходили гестапівці. Вони били старших людей та дітей.

Мій двоюрідний брат Мардер прийшов до мене і сказав: «Шимоне, спробуй втекти звідси. Спробуй вибратись назовні». Ми не могли втекти! Ми не могли нічого зробити! Мардер мав кілька золотих монет. Він запитав мене: «Можливо, тобі потрібні золоті гроші?». Я не хотів їх брати. Я боявся, що якщо вони знайдуть їх у мене, то розстріляють. Я знав, що якщо хтось із в'язнів зробив щось не те, гестапівці могли його одразу розстріляти.

Одного разу вони вивели трьох чоловіків уперед. Їх спіймали і кинули у підвал. Гестапівці вибрали чотирьох людей, які мали викопати могили для них. Вони розстріляли цих трьох чоловіків, а потім розстріляли людей, які викопали для них могили, і зіштовхнули їх униз. Ми бачили це все з вікна. Це була неділя.

Ми знали, що це була остання наша зупинка.

В таборі у великому будинку також тримали кількох жінок, щоб вони прали одяг для солдат. Одного разу ми повернулися пізно з роботи і не побачили жодної жінки. Ми нічого не знали про те, що сталося до того часу, поки люди з міста, які приходили сюди працювати на німців, проходячи повз нас, не сказали, що всіх жінок вивезли до лісу і пообіді розстріляли. Вони викопали собі могили, а німці зіштовхнули їх туди. Переважно це були молоді дівчата.

Я відчуваю, що дива не варто чекати.

БЕЗ ЖОДНИХ ЗАПИТАНЬ

Кожен, хто працював, мав клаптик тканини на плечі. Чоловіки, які працювали на залізниці, мали червоний клаптик. Я працював при Вермахті, тому носив букву «W»*. Я вирішив, що мені не вдасться втекти, якщо я лишатимусь всередині. Люди, котрі працювали на залізниці і виходили за ворота, мали кращий шанс втекти. Якби я був у цій групі, я би якимось чином втік. Інколи щось може трапитися у дорозі.

Отже, я запланував таке: о шостій годині ранку, коли група, яка ходить на залізницю, почне збиратися, я приєднаюсь до них. Вони вставали трішки раніше, ніж інші люди.

Одного дня дощ лляв як з відра. Німець, який супроводжував цих людей, тримаючи в руці пістолета, біля основних воріт сказав охоронцеві: «Ми забираємо їх геть, у нас 210 чи 220 чоловік». Кожен стояв у черзі і був порахований. Падав дуже сильний дощ. Я зняв свою букву «W», причепив червону тканину і швидко перейшов у цю групу.

Один єврей з Бродів робив перерахунок. Німці завжди змушували євреїв робити останній підрахунок. Він був моїм другом до війни. Побачивши мене, він став позаду і сказав дуже і дуже тихо: «Що ти тут робиш?».

«Не задавай жодних запитань», – відповів я, і він відійшов. Перерахувавши всіх, він не порахував мене. Цей єврей сказав гестапівцю кількість людей, але я не був у тому числі.

Я знав, що цей чоловік робитиме підрахунок, але я не знав, як він відреагує на мене, чи скаже їм, що я є в строю, чи ні. Я не сказав йому наперед, що буду там. Якби я розкрив йому свої плани, він би порадив мені не робити цього, тому що такі дії могли б поставити його життя під загрозу. Його могли розстріляти.

Я знав, що в такий сильний дощ нас ніхто більше не буде перераховувати. Ми зібралися біля воріт, охоронець натиснув кнопку і ворота відкрилися. Ми опинились на маленькій вулиці. Зліва була кам'яна стіна. Справа – пусті розбомблені будинки. Я пам'ятав їх з того часу, коли нас вантажівкою вперше везли до табору. Калюжі на вулиці були глибиною в добрих два фути. Німці йшли збоку від нас, тротуаром. Вони були у дощовиках. Капюшони майже повністю закривали їхні обличчя, оскільки дощ був дуже сильний.

* Від нім. *Wehrmacht* – збройні сили Третього райху у 1935–1945 рр.

Я марширував у середньому ряду. Штовхнув одного чоловіка все-редину, на моє місце, і опинився з боку колони. Потім я сунувся в хвіст і став за солдатом. Будучи поряд з будинком з відкритими дверима, я зробив лише один крок і опинився за ними. Люди, які йшли поряд зі мною, не сказали нічого, вони були в тій самій ситуації, що й я. Німці проходили біля мене. Я стояв за дверима, а вони все йшли і йшли. Я заплющив очі. Я думав, що за хвилину мене розстріляють. Але вони все йшли і йшли, минаючи мене. От вони і поза полем зору.

Я стрибнув у підвал. Там я пролежав цілий день. У моїй кишені був маленький кусочок хліба, який мені дали раніше. Я вирішив залишитись у підвалі допізна. Німці мали наказ: страчувати будь-кого з цивільного населення, якщо його застали на вулиці чи поза своїм домом після 9-ї години вечора. Байдуже, хто це був: поляк чи українець. Звичайно, було ще більш байдуже, якщо ти єврей. На вулиці не було євреїв. Люди знали про це, і ніхто не виходив.

Я дочекався 10 чи 11 години вечора, коли на вулиці все стихло, і вийшов. Я пробирався від одного будинку до іншого. Всі вони були розбомблені. Далі вниз ішли вже заселені будинки. Я знав дорогу, тому що бував у Золочеві раніше. Я знав, що Броди знаходяться більш ніж за тридцять миль звідси.

На дорозі не було вантажівок, нею ніхто не ходив, і взагалі там було пусто. Ані німців, ані місцевих жителів. Я не довіряв дорозі, тому й пішов лісом. Я йшов і йшов. Наступний день я проспав у лісі. Я не мав, що їсти, а наступної ночі пішов далі.

Я думав, що, напевно, Софі ще знаходиться в гетто, я піду туди і ми разом помремо. Я піду до гетто і хай ми помремо разом.

Перед тим, як я втік з табору, то мав розмову з одним євреєм, чиєю роботою було кожного дня разом з польським водієм їздити із Золочева в Броди за яйцями для гестапо. Коли єврей увечері повертався назад, він часто бував з нами в таборі. Двоюрідний брат Софі, Мардер, був другом цього чоловіка.

Мардер сказав мені: «Якщо маєш шанс – тікай. Спробуй». Він переговорив з цим чоловіком, євреєм, який возив яйця, і сказав: «Слухай, зроби щось для Шимона. Він має шанс, він має знайомих назовні. Він знає деяких людей, у яких зможе заховатися. Він сильний чоловік і зможе вижити. Тут ніхто не виживе».

Тому цей єврей сказав мені: «Коли ти будеш втікати, роби це близько 8-ї години ранку. Ти можеш побачити дорогу з табору». Він показав її мені: «Ти підеш ось у цьому напрямку, а потім повернеш ліворуч, а потім – праворуч. У Золочеві є гараж. А в гаражі я ставлю вантажівку».

Отож, утікши, я кілька днів пробув у полі, а потім прийшов у цей гараж. Цей єврей сказав польському водієві: «Візьми його», і він погодився. Коли поляк побачив мене у вантажівці, я не мав казати до нього ні слова; він також не мав заговорити до мене. Я єврей; він знав, чому я був тут і що я роблю. Я планував дістатися до Антона Лукашевича, – селянина-християнина, який був моїм другом.

Ця маленька вантажівка була заповнена дерев'яними ящиками для яєць. Він взяв ящик знизу, поклав його нагору і сказав мені: «Сховайся туди». Так я і зробив.

Дорога вела то вгору, то вниз. То вгору, то знову вниз. Вантажівка щоразу підстрибувала, а я лежав під ящиками. Ящики били мене по голові, а плечима я вдарявся об кузов. Я боявся, щоб мене сильно не вдарило по голові. Я прикривав її руками. За інші частини тіла я не переживав.

Ми їхали приблизно тридцять миль і зупинилися під готелем біля єврейського гетто в Бродах. Гетто вже було ліквідоване; нікого там не було. Але я все ще думав, що зможу зайти всередину і знайти там свою дружину та сина.

Там був лишень маленький табір, недалеко від місця, де зупинилась вантажівка. Німці зібрали тут євреїв, яких щойно знайшли, – людей, які заховалися і не були вбиті. Людей, яких я побачив у таборі, було залишено живими для того, щоб поховати євреїв, яких вбили німці.

Я бачив, що ті люди виглядали якось не по-людськи. Ти не повіриш, як вони виглядали. В основному це були молоді люди, але деякі з них виглядали старими, ніби їм було п'ятдесят чи шістдесят років. Вони ішли з лопатами, ледве перебираючи ногами.

Я сказав водієві: «Послухай, ти допомагав мені досі, тож вивези мене з міста».

«Сідай», – сказав він.

«Де? Позаду?».

«Ні, біля мене. Сиди прямо», – наказав він. Я опустив кепку набік, і він дав мені сигарету. Ми проїжджали через Броди. Я бачив вулиці. Я знав кожен маленький будинок на кожній вулиці в цьому місті. Я бачив декількох людей, які не були євреями. Я впізнав їх. Вони не бачили мене, бо я був у вантажівці. Водій їхав все далі й далі, і я все добре бачив. Він вивіз мене звідти. Після того як ми минули єврейське кладовище, він сказав мені: «Тобі час виходити». Ми були в полі, дві чи три милі за Бродами.

Коли я повернувся до Бродів, то сподівався знайти дружину і дитину. Але після того, що я там побачив, я зрозумів, що там нікого не залишилося.

Я пролежав у полі цілий день, а сонце палило нестерпно. Тут росла кукурудза. Я взяв декілька зернин і поклав їх у рот. Я чекав ночі. Почався дощ, і я подумав про цього поляка, цього водія, який завіз мене із Золочева до Бродів, а потім у поле. Він міг мене врятувати, тому що не знав мене. Якби німці спіймали його, він міг сказати, що я стрибнув у його вантажівку, а він не знав. Водій допоміг мені – людині, яку він до того ніколи не бачив, але для єврея, що допомагав йому розвантажувати яйця, він не міг зробити нічого. Цей поляк був відповідальним за нього. Якби він допоміг тому єврею, гестапівці вбили б його. Вони були друзями. Він допоміг мені, тому що цей єврей попросив його за мене.

Це було 18 червня 1943 року. Цю дату я ніколи не забуду. Кожного року, аж поки я міг переносити алкоголь, я відзначав цей день п'ятикою.

За вісім днів як я втік з табору смерті в Золочеві, німці ліквідували це місце. Вони викопали могили, забрали всіх євреїв з табору і розстріляли їх.

Після війни я весь час пробував знайти хоча б кого-небудь з цього табору, хто залишився живий. Там було вісім тисяч євреїв. Я пробував знайти хоч одну людину, але все було марно. Нарешті я дізнався про одного чоловіка, який все-таки залишився живим. Можливо, він вискочив з вантажівки, коли німці перевозили євреїв з табору до лісу – до місця смерті. Декілька інших спробували втекти, але німці вбили їх. Лишень цей один вижив.

Ніхто не виходив з тих таборів живим. Люди цього не розуміють. Вони не розуміють, що на нашій території не було концентраційних таборів, де люди працювали і залишилися живими. Усіх євреїв на нашій території німці збирали разом і доставляли до таборів смерті. Там їх вбивали. Сотні міст від Волині до Перемишля, Львова, Золочева, Щуровичів, Радехова і Лопатина були оголошені *Judenfrei*, вільними від євреїв. Вони на всі сто відсотків очистили все від євреїв.

Стоять зліва направо: дружина брата Сімона – Фрума Стерлінг,
невідомий друг та сестра Сімона Ханна.
Присіли: Сімон і Софі Стерлінги. Щуровичі, Польща, 1935 рік.

Дім Сімона та Софі в Щуровичах, фото 2004 року.

Млин Сімона все ще працює у Щуровичах.

У СТАЙНІ АНТОНА

Я направився у село Антона Лукашевича. Я був дуже голодний. Вночі, в лісі, я побачив, як у будинку іншого селянина горить світло, підійшов до вікна і сильно постукав. Я крикнув: «Не вмикайте світла. Відкрийте вікно і киньте нам хліб. Нас тут сорок людей. Якщо ви цього не зробите, то ваш будинок згорить».

Я став біля краю вікна. Жінка відкрила його і кинула великий шматок хліба. Вона закрила вікно, а я побіг у ліс, в моїх очах спалахнула іскорка життя.

Щоб дістатися до того місця, де я хотів сховатись, мені потрібно було перепливти річку. Я був добрим плавцем. Це було рано-вранці, десь о другій, в літню пору. І я у темряві переплив річку.

Я ішов полями, доки не знайшов маленьке село, в якому жив мій друг Лукашевич. Я зайшов до його стайні, бо знав, що вранці він прийде туди щоб подивитись до корів та коней і взяти сіна. Я подумав, що якщо залишусь надворі, то Лукашевич побачить мене (а євреїв у цьому селі вже не було), злякається, і я втрачу цю можливість. Тож я прикриюся оберемком сіна біля дверей стодоли. Антон вранці відкриє двері та зайде всередину, а я вистрибну і буду стояти навпроти дверей, тоді він не зможе вибігти. Так воно і сталося.

Він увійшов, і я крикнув: «Антоне, Антоне!» Коли Лукашевич побачив мене, він знепритомнів. Я кинувся до нього. «Антоне!» – сказав я. Він не міг говорити, не міг промовити жодного слова, лише уважно дивився на мене. Антон майже нічого мене не запитував, бо знав про все, що трапилось з євреями у цьому селі.

«Шимоне, залишайся тут, а я піду у будинок і принесу тобі щось поїсти». Його дружина Франка повернулася з ним та принесла їжу. Вона прикрила її так, що виглядало ніби Франка несе їжу для курей, щоб сусіди нічого не запідозрили. Вона просто несла їжу для курей.

Вони ввійшли і зачинили двері. Я їм розповів про все, що зі мною трапилось, а вони розповіли про події, які відбулися в Бродах, бо їхнє село було розташоване неподалік Бродів. Вони розповіли, що гетто було ліквідоване. Я запитав Антона, чи він чув щось про мою дружину. Він відповів, що ні.

Я завжди говорив Софі: «Коли вони заберуть мене, а в тебе буде шанс втекти, в цьому тобі допоможе Антон Лукашевич». Коли німці

були у нашому містечку, я багато разів відводив її до будинку Антона. Я показав їй, де він живе і як туди можна добратися. Я завжди думав про те, як перехитрити німців, як сховатися.

Вони тримали мене в stodolі цілий день, сховали мене.

Наступної ночі вони прийшли і забрали мене з хліва. Антон і Франка приготували мені місце у маленькій комірчині, де тримали солому. На верху цієї комірчини було сіно. Там мене і поселили, давши їжу та відро. Антон і Франка подбали про все, що мені було необхідне. Я чув, як люди на вулиці говорили про те, що сталося з євреями у селі, про події, які трапилися тут і там, я слухав усе це.

Я хотів закурити сигарету. Тоді сигарета була для мене найбільшими ліками. Антон мав листя тютюну. Він боявся, щоб часом не загорілося сіно, тому залишив мені великий металевий контейнер для попелу.

Я просидів там у сіні чотирнадцять днів і сказав йому: «Можливо, ти знайдеш тут когось із Бродів, може, вони чули чи ти почуєш щось про мою жінку та дитину». Одного разу він поїхав у Броди, а коли повернувся додому – сказав: «Шимоне, там нікого не залишилося». Я розповів йому про одну християнку з цього міста, з нею дружила моя мама. Мабуть, Софія пішла до неї. Антон шукав її, але не знайшов.

Одного ранку Лукашевич прийшов, але не піднявся нагору, а лише відсунув кусок дошки, під якою була дірка, через яку ми могли розмовляти. Антон сказав мені: «Шимоне, як ти зміг втекти, залишивши свою дружину Софі?»

«Я сказав тобі, що в цей час був у таборі, а вона залишилася в гетто», – сказав я. Він якось дивно говорив зі мною. Я не міг зрозуміти, чому. Згодом підійшла його жінка і зупинилася біля корів. Я сказав їй, що Антон щойно був тут, що він якось дивно зі мною говорить і я нічого не можу зрозуміти.

«Він знає, що тобі говорить. Софі – тут», – сказала вона мені. Вони не могли пустити мене вниз в денну пору, тому дочекалися ночі і відвели мене до Софі. Вона була у stodolі одна, без дитини.

Бачила б ти, як вона виглядала. Це було жахливо. Та мені було все одно. Софі почала розповідати, як вона сюди добралася, та я нічого не хотів слухати. Коли вона розповіла мені про те, що сталося в гетто і скільки людей там загинуло, я сказав: «Софі, не говори мені більше нічого. Ми – тут. Я нічого більше не хочу чути про те, що там сталося. Це не допоможе ані тобі, ані мені. Ми повинні спробувати вижити тут».

Але я все ж таки вислухав її розповідь.

Коли німці знаходили євреїв у місцях, де вони ховалися, вони вбивали їх. Та усіх євреїв знайти не вдалося. Софі переховувалася

у гетто між двома стінами. У цій схованці було 24 людини. Кілька хлопців пішли шукати заховані коштовності і знайшли цих людей. Євреї дали їм те, чого вони хотіли, тому хлопці не казали німцям, що там переховуються люди. Протягом двох тижнів Софі переховувалася між стінами, шість чи вісім з 24-х людей, які були там, померли. Це були переважно діти. Їх поховали прямо під схованкою.

Коли гетто було ліквідовано, німці вбили більшість людей, яких знайшли. Лишень залишили живими кілька чоловік, щоб ті поховали вбитих євреїв. Один з цих мужчин був з нашого містечка, а його сестра переховувалася із Софі. Він знав, де вони були, і приносив їм хліб та воду.

Та його також вбили. Німці повбивали всіх, хто ховав євреїв, бо вони їм більше не були потрібні. Багато людей вважали, що якщо вони допоможуть німцям, то залишаться живими. Але вбивали всіх.

Як Софі вибралася звідти? Як знайшла обійстя Лукашевичів?

Після того, як ліквідували гетто, його територія стала відкритою. Навкруги вже не було поліції. Софі вийшла вночі і там вже нікого не було. Вона пройшла шістнадцять чи вісімнадцять миль. В такі моменти людина міцна, як залізо.

Софі не могла перепливати річку, як я, тому вона пішла через міст. Там був німець, але він не запитав її нічого. Вона пройшла прямо поряд із ним.

Потім Софі звернула з головної дороги і пішла полями. Вона прийшла до Лукашевичів, де я переховувався. Софі сказала, що не вірила, що зможе знайти це місце. Але ж вона зробила це, правда?

Софі Стерлінг (дівоче Райс) за два роки до одруження із Сімоном.
Щуровичі, Польща, 1935 рік.

ДО ЛІСУ

Ми залишилися у стайні Антона на три дні. Я подумав, якби він міг сховати нас в маленькій комірчині для зерна, то було би дуже добре. Але він не зробив цього. Я ні про що не запитував. Не було про що запитувати.

На третій день Антон прийшов у стайню зі своєю жінкою і сказав нам: «Шимон, Софі, ми не можемо тримати вас тут. У мене є жінка і діти. Якщо вони спіймають вас тут, то вб'ють всіх нас». І він сказав мені перед Софі: «Тебе одного я зміг би ховати. Я знаю, вони не спіймають тебе. Ти втечеш і врятуєшся. Але якщо вони схоплять Софі, вони поб'ють її і вона скаже, що я переховував тебе». «Сховай її, а я піду», – сказав я йому. «Ні, – сказав він. – Вона має піти. Підшукай для неї інше місце, а я ховатиму тебе».

У мене не було вибору, я не міг залишити Софі. Він сказав мені, що найкращий варіант для нас – йти в ліси.

Антон домовився з лісником, який жив у будиночку в лісі. Його звали Беднарчик. Я знав його дуже добре. Дуже простий чоловік. Добрий чоловік. Він любив випити і був доброю людиною. Він пообіцяв Лукашевичу, що допоможе нам.

Вночі, коли ми пішли в ліс, Беднарчик чекав на нас. Він сказав нам: «Ходіть зі мною», і повів нас углиб лісу. Так почалося наше життя в лісі.

Я все одно вже давно міркував, чи не піти нам до лісу...

Перед тим як ми пішли в ліс, Лукашевич сказав мені, що брат Софі – Міхаель двічі приходив до нього і питав про мене. Він знав, що мене забрали з Бродів у табір у Золочів. У той час я ховався у Лукашевича без Софі. Але Лукашевич не хотів казати Міхаелю, що я був у його хліві. Якби хтось побачив Міхаеля на його обійсті вночі, і якщо б його спіймали, він міг би розказати. Він сказав брату моєї дружини: «Не приходь до мене, тому що я боюся. Я не знаю нічого про Софі чи про Шимона». Він дав Міхаелю поїсти, і той пішов.

«Якщо Міхаель прийде знову, будь ласка, скажи йому, що Софі і я живі і ховаємося в лісі», – сказав я Антону.

Цієї ж ночі Міхаель повернувся на обійстя Лукашевича. Антон сказав йому, що ми живі, що ми були на його обійсті, і зараз ми в лісі, але він не знає, де саме. Він послав Міхаеля до Беднарчика, і лісник сказав йому, де ми ховаємося.

Міхаель прийшов до нас наступної ночі. Він розповів нам, як він вижив. Він ховався в гетто в Бродах, але не в тій його частині, де був я. Він не боявся за сім'ю, тому що не мав вже нікого. Його батько, сестра і мати були відправлені в Белжець, де їх було одразу вбито. Тоді він мав тільки наречену.

Міхаель втік зі своєю нареченою вночі. Він не був добрим плавцем, тому вони пішли через річку мостом. Він гадав, що пізно вночі там нікого не буде, але помилився. Німецький сторож спіймав їх. Він завів їх назад до нашого містечка і передав українській поліції, яка замкнула їх на цілу ніч.

Наступного ранку поліція випустила їх з тюрми. Один українець, я пам'ятаю його ім'я – Кушт, – був убивцею. Неймовірно... Він примусив одного селянина завести їх на возі до лісу, щоб убити. З маленького містечка до лісу було, напевне, якихось півтори милі. Наречена Міхаеля сказала йому на їдиш: «Ти спробуй врятуватися. Якщо українець візьме зброю, я спробую битися з ним».

Коли вони приїхали в ліс, Міхаель стрибнув з воза. Поліцейський підняв рушницю. Дівчина схопила зброю і почала боротись з ним. Тим часом Міхаель утік у ліс. Кушт убив його дівчину. Він побіг за Міхаелем, стріляючи в нього, але не зміг його спіймати. Цю дівчину було вбито там, у лісі.

Міхаель ховався у селянина-християнина за п'ять чи шість миль від лісу. Він залишився з нами на цілу ніч та наступний день, тому що не міг повернутися до схованки, аж поки не стемніє. Тоді у лісі залишилися тільки я та Софі. Це було на початку липня 1943 року.

Весь час німці ходили на полювання. Але не на тварин, а щоб знайти в лісах євреїв. Вони тренували собак, щоб знаходили людей по запаху. Зазвичай вони кликали людей з довколишніх сіл для допомоги. Хлопці і дівчата повинні були ходити і шукати євреїв.

Беднарчик, лісник, сказав мені: «Якщо це трапиться, я попереджу тебе. Я дам тобі знати про це наперед».

Лісник приходив трохи не через ніч. Він завжди говорив нам, коли ми повинні змінити місце, щоб селяни не знайшли нас. Ми ніколи не залишались на одному місті, тому що запах людей завжди міг привести когось.

Ми весь час змінювали місце переховування. Навколо нас на багато миль простягались великі ліси.

Через два тижні вночі прийшов Міхаель. Тієї ж самої ночі з'явився і Беднарчик. Німці повідомили йому та іншим лісничим, що вони організують полювання на євреїв у всіх селах довкола.

«Ви повинні втікати!» – сказав він нам.

«Куди ми можемо втекти?» – запитали ми його. Він розповів нам про болота, що були миль за п'ять звідси. «Вам потрібно йти туди».

Так ми і зробили – я, Софі та Міхаель.

Ми ховалися в болотах цілу ніч. Там було багато води. Ми взяли листя з маленьких дерев. Зв'язавши їх разом, зробили маленьке ліжко. Ми лягли, але вода проходила крізь листя. А що ще можна було зробити?

Міхаель мав кусок хліба в кишені. Коли вночі стемніло, я почув, як щось рухається. Це був шум не від людей, а від певних тварин – пацюків. Великі щури скакали довкола нас. Один щур відчув запах хліба і заліз в кишеню Міхаеля. Той спіймав його.

Я не спав. Я стояв у воді біля Софі і відганяв щурів подалі від неї. Коли я щось чув, то намагався відштовхнути це. Ось така була ніч.

Ми мали залишатися в болоті наступного дня, тому що вдень не можна було нікуди йти. Ми не могли пересуватися. Ми чекали ночі.

День був довгий як рік, а хвилина була як день.

Вночі ми повернулися у ліс. Ми були в болоті зверху донизу. Підійшовши до маленького струмочка, зняли із себе одяг і відмилися від багна. Ми одягнули мокру одягу, але це не мало для нас значення.

Ми не мали, що їсти, і були голодними. Коли Міхаель був голодний – це було вбивство. Він хотів іти за їжею вдень. Я сказав йому: «Якщо ти підеш вдень, то ніколи не повернешся і ми потрапимо в небезпеку». Я багато разів мав сперечатися з ним. Коли він хотів їсти – це було нестерпно.

А от Софі ніколи не питала про їжу. Вона хотіла померти.

Наступної ночі Міхаель побіг шукати їжу. Я залишив Софі і пішов до Антона Лукашевича. Йти до нього було якихось три милі. Я не йшов по дорозі, я йшов через болота та ліси. Я не боявся ночі. Люди не ходять вночі. Німці не ходили вночі, тому що вони самі боялися.

Коли я прийшов до Лукашевича, то не мав заходити до будинку – його собака почав гавкати, не як на чужого, а як на знайомого. Лукашевич почув гавкіт і вийшов. «Ти щасливчик», – сказав він мені. «Собаки привели німців, українців і селян на місце, де ви були за день перед цим, і вони не могли зрозуміти, куди ви зникли. Вони шукали вас дуже ретельно. Вони шукали цілий день, але не спіймали нікого».

Антон дав мені їжі для мене і щоб віднести Софі – трохи молока в плящі, овочі та шматок хліба. Я повернувся до неї о другій годині ночі. Вона лежала на місці, але ще не спала. Вона просто лежала там. Я приніс їй їжу, і вона напилась молока з хлібом та овочами, хоча перед тим часто відмовлялась від їжі.

Вона заговорила, але не сказала багато. Вона сказала, що хоче померти природною смертю, а не бути вбитою німцями.

«Софі, Бог допоможе нам. Ми будемо старатись», – сказав я їй.

ОКОПУВАННЯ

Спочатку погода була гарна. Було літо і на городах була морква. Тому ми ходили вночі на город і брали кілька морквин. Пізніше з'явилися огірки і цибуля. Ми не брали багато на одному городі, а ходили на різні поля і брали потрошку з кожного. Ми намагалися не робити ніякої шкоди на городах, так щоб ніхто не помітив пропажі. Ми не хотіли, щоб люди сердилися.

Приблизно раз на тиждень я намагався діставати трохи їжі. Я ходив до Лукашевича. Він завжди давав нам харчі. У нього була чудова дружина: вона також давала нам поїсти. Я міг з'їсти усе одразу, але, коли він давав мені кусок хліба, я ділив його. Кусочок на сьогодні, кусочок на завтра і кусочок на післязавтра.

Ми вже звикли їсти мало. Ми були завжди голодні.

Через два тижні повернувся Міхаель. Він розповів селянину, який переховував його, що Софі і я були у лісі. Цей господар сказав, що ми можемо приходити їсти до нього. Потрібно було пройти п'ять миль, але ми пішли. Ми ж не мали, що їсти. Ми б пішли куди завгодно, щоб щось поїсти.

Міхаель пішов повідомити господаря, що ми вже прийшли. Селянин сказав нам, що ми маємо заховатися в лісі, поки його дружина приготує нам щось поїсти. Вона приготувала суп з молоком, борошном і картоплею. Він приніс нам велике відро з їжею та ложки.

Софі, Міхаель і я сиділи в лісі і їли цей суп. Коли ми останній раз їли суп? Він був теплий і смачний. Ми з'їли все до кінця. Селянин виніс нам ще хліба. Це додало нам сил.

Господар дав нам тютюн, який вирощував сам. Сірників не було. Я добув вогонь з каменю та клаптика бавовни з мого плаща. На це пішло півгодини. Я викурив тютюн, а потім настав час їти.

Ліси я б описав так: здається, що вони безкінечні. Але ми знали, де були і куди йшли. Ми йшли тропою, якою заледве міг би проїхати віз з кіньми. Ми йшли так приблизно п'ять чи шість миль. В деяких місцях ми зрізали дорогу. Ми мовчали. Тільки йшли. Я був праворуч, Софі всередині, Міхаель поряд з нею. Ми йшли помалу, йшли, йшли. Ми сподівались дійти до такого місця, де ліс був би дуже густий і ми б зробили собі схованку.

Тоді я щось почув. Коли треш залізною палицею по сухим гілкам, то залізо видає звук. Це дуже особливий звук. Цей звук дає відлуння, і в лісі

його можна почути за милю. І я почув. Я почув це і торкнувся Міхаеля. Міхаель торкнувся Софі, і ми всі троє зупинилися.

Ми почули цей звук ще раз. Ми були впевнені, що там хтось ходить. Міхаель штовхнув Софі до мене. Він відійшов убік. Я зрозумів його намір. Якщо щось піде не так – він побіжить у ліс. Я відчував небезпеку, але я б не зміг тікати, тому що не міг залишити Софі, адже вона не змогла би бігти за мною. Софі була дуже слабка.

Тож я зрозумів, що я в будь-якому разі в небезпеці. Міхаель просто втече в густий ліс.

Можливо, комусь це видалось би наївним, але у мене була дружина, її життя було моїм життям. Я подумав, якщо тут хтось є і він почує мій голос, то він злякається – якщо це хтось із села. Мені нічого було втрачати, тож я вигукнув українською: «Як тебе звати?».

«Як тебе звати?» – вигукнув я ще раз, але голосніше.

«Шимоне, Шимоне, це я», – вигукнув чоловік. Це був мій брат Ісак. Він упізнав мій голос. Ми пішли разом. З моїм братом був також Йосель Парнас, чоловік моєї сестри.

Це було чудо.

Ми всі пішли в глибину лісу і знайшли місцевість, де були болота. Ми вибрали місце, куди б було важко добратись, і залишилися тут на день. У середині болота було природне підвищення. Ми впевнилися, що там сухо. Ми всілися там. Це місце позаростало кущами, отже, нас важко було побачити.

Тоді мій брат розповів, що трапилося з ним та його родиною. Він був у бродівському гетто зі своєю дружиною Фрумою і двома дітьми. Він мав сина Якова, якому було шістнадцять, і дванадцятирічну доньку Клару. Коли мене відправили з Бродів до ліквідаційного табору, німці вбили Якова і ще кількох хлопців з гетто. Мій брат сам поховав свого сина.

Його дружина і донька переховувались у гетто. Після його ліквідації німці знайшли їх. Вони завели їх на єврейське кладовище і там вбили.

Коли знайшли його сім'ю, він і Парнас були в іншій схованці. Тому мого брата не знайшли.

Німці вивезли сім'ю Парнаса – мою сестру з дітьми – з Щуровичів у той самий час, коли схопили батьків Софі та її сестру. Їх усіх відправили в табір Белжець, де одразу вбили.

Мій брат Ісак і Йосель разом утекли з гетто і переховувались у селі неподалік від цього лісу. Вони були у чоловіка, якого Ісак знав. Це був чудовий чоловік. Бідний чоловік*.

* Стефан Мінієвський, поляк-християнин, разом зі своєю родиною переховував Йоселя Парнаса і Ісака Стерлінга на своєму обійсті. Коли стало відомо, як вони вижили,

Вони втомились переховуватись у підвалі цього чоловіка і хотіли на короткий час вийти зі схованки, плануючи провести ніч та день у лісі, а потім повернутися. Потім я випадково знайшов їх у лісі. Чи можна в таке повірити?

Вони залишилися з нами на цілий день і розповіли про все, що сталося з ними в гетто. А розповідати було про що.

Після цієї зустрічі Ісак і Йосель приходили інколи в ліс, побачитись з нами. Це тривало з липня 1943 року до кінця березня 1944 року. Протягом цього часу німці робили багато облав у лісі. Євреїв у навколишній місцині більше не було. Ніяких гетто, нічого. Все було ліквідовано.

Тільки кілька євреїв у схованках вижили. Під час однієї з облав у лісі, німці спіймали молодих євреїв з Щуровичів, з мого містечка. Потім в цьому ж самому лісі їх і вбили.

Коли ми ховались у лісі, ми спали одну ніч на одному місці, а наступної ночі йшли на інше, не менше ніж за милю від попереднього. Інколи ми проходили навіть і дві милі (німецькі собаки чули запах за милю). Якщо б ти залишався на одному місці надто довго – тебе спіймали б одразу.

Ми завжди шукали густий, низький ліс, де можна було б сховатись. У цих лісах навіть трава не росте, тому що тут ростуть молоді дерева. Гілки були близько одна до одної. Все настільки заростало, що ніхто б тебе і не побачив. Ми шукали саме такі ліси – не високі, де може бути видно людей.

Вдень ми ховалися. Ми лежали на землі під невисокими гілками та кущами. Коли сонце світило, тут не було вітру. Сонце пекло, як вогонь. Інколи вдень ми чули голоси і думали, що це люди. Та потім могли побачити, що це була дика тварина. Пізніше ми почали копати землянки, щоб не лежати на відкритій землі. Ми обкладали входи гілками. Замість даху ми клали листя.

Коли дощило – дах не допомагав, вода лилася на нас. Дощило часто. Ми були повністю мокрі і не могли висохнути. Жар ішов від тіла, як пара з димоходу.

Проте в нас не було питної води. Взагалі не було води. Скільки води можна принести? Ми мали дві посудини, схожі на сельтерські пляшки. Вночі ми ходили до болота й опускали пляшки у воду. Коли почекає, щоб осів мул, за півгодини матимеш чверть пляшки бруду. До бруду нам було байдуже, ми пили будь-яку воду.

Зранку ми їли малий кусочок хліба і пили трішки води. Вдень ми не пили зовсім. Сонце починало пекти, вітру не було і ми не мали води. Ми роздягалися повністю, але нас все одно палило сонце і мучила спрага.

Як ми ненавиділи день. День був убивством для нас. Він тривав довго, як рік. Вдень було небезпечно тому, що німецька й українська поліції завжди робили облави в лісах, і ми дуже боялися. Ми чекали ночі.

якісь українські націоналісти замордували Мінієвського за допомогу євреям. Він був посмертно нагороджений медаллю Праведника народів світу «Яд Вашем» (прим. авт.).

Найкраще було вночі. Ми знали, що в нічний час ми в більшій безпеці. Я молився до Бога: «Чому ти зробив день? Ніч. Нехай завжди буде ніч». Вночі ми могли перевести подих, тому що нам не було так страшно.

Вночі я намагався зробити так, щоб Софі було комфортно і вона не впадала у відчай. Я брав листя і стелив його. Вона не мала лежати на землі. У нас були важкі часи. Її не хвилювало, чи житиме вона, чи помре. Софі майже не говорила.

Однієї ночі Міхаель прийшов з новинами. Він переховувався один в підвалі, що належав друзям з неевреїв. Підвал був темний і вологий, і Міхаель хотів з нього вийти. Хтось у лісі допоміг йому зустрітися з Фішелем Фішем, який переховувався в лісах з жінкою на ім'я Піна Поташ, її двома малими синами: Менделем і Мотлем та дівером Яковом. Я знав їх дуже добре. З братами Поташами я торгував деревиною.

Піна та її чоловік Лазар втекли з бродівського гетто разом з дітьми та дівером. Коли вони проходили через Щуровичі, наше містечко, Лазар не хотів іти із сім'єю, тому що боявся бути впізнаним. Тому він пішов лісом один, але його схопили і вбили.

Решта ж залишились живими. Один селянин, який їхав конем, підвіз їх. На них ніхто не звернув уваги. Вони добрались до лісу і там заховались.

Міхаель сказав, що вони знаходяться в іншій частині лісу, далі, можливо, на відстані шість миль від нас. Іти туди звичайними дорогами було небезпечно. Тож ми не пішли.

Фішель, шуряк Ісака, був чудовим чоловіком, але він був неспроможний допомогти жінці сам. Він був нерішучий. А Піна і Якоб потребували допомоги. Вони були надто молодими і не могли виживати самі. Вони лежали на землі, в гущавині молодого лісу, в небезпечному місці.

Міхаель сказав їм, що Софі і я живі. І що мій брат Ісак і мій шуряк Йосель теж. Міхаель попросив мене допомогти Піні збудувати землянку.

Ісак прийшов однієї ночі, щоб побачитись зі мною та домовитись. Ми вирішили піти до них однієї ночі, лишитися в них на день і зробити для них схованку. Ми дістали лопату.

Я взяв лопату в Лукашевича. Нам потрібна була маленька ручна пилка. Її приніс мій брат. Цвяхи нам не були потрібні. Ми обрали ніч для походу. Це мало бути за найгіршої погоди. Ми чекали на таку ніч. Я не пам'ятаю, чи це було в середині чи наприкінці серпня. Ми прийшли туди вночі і почали копати.

«Лише викопай маленьку яму», – сказала Піна.

«Якщо вже копати, то давай зробимо велику схованку», – відповів я. Ніхто не знає, що може статися. Не відомо, кому вона знадобиться. Я одразу зрозумів це.

Ми викопали більшу яму. Коли робиш землянку і копаєш глибше, земля не осипатиметься. Ми зробили схованку близько 4-х футів завглибшки і розміром з половину нашої їдальні. Копали її всі, в тому числі і діти. Таким чином, нам вдалось зробити цю схованку. Ми були молодими, і нам це вдалося.

Потім ми зрізали молодих дерев, поклали їх на верх і притрусили листям, зробили отвір для входу.

Ми працювали цілий день, але не завершили. Ми вирішили прийти ще раз.

За тиждень чи два все було дороблено. Фішель був там з Піною, її дівером Яковом та хлопцями. Він сказав мені: «Шимоне, я хочу піти з тобою».

«Фішеле, я не хочу нікого із собою брати, навіть якщо б мій брат хотів залишитися зі мною, я б вагався, тому що це небезпечно. Меншою групою вижити легше. Там не може бути багато людей», – пояснив я.

Я повернувся до місця нашого сховку у лісі. Незабаром Міхаель зрозумів, що йому краще бути з нами. Я не хвилювався за це. Що я міг йому сказати? «Ні»?

Ми весь час переходили з місця на місце. У лісі завжди щось відбувалось. Інколи селяни приходили різати дерева. Багато селян завжди мали тут якісь справи. Приходили в ліс і діти. Ми завжди змушені були втікати.

Ми були відірвані від світу. Ми не знали, що там відбувалося. Але коли Міхаель виходив – він завжди повертався з новинами. А коли я ходив до Антона Лукашевича – він мені розказував, що нового на фронті. Він розповідав мені, що росіяни перемагають німців. Але тоді росіяни були далеко, в Москві.

Мій брат прийшов одного разу з Йоселем, який хотів у нас заночувати. Він порадив нам починати готуватись до зими.

«Чому ти хочеш, щоб ми готувались до зими? Ще надто рано», – відповів я йому.

«Давай підготуємось до зими зараз. Надворі тепло, і ми можемо щось робити», – сказав Ісак.

Ми пішли переговорити з Беднарчиком, лісником. «Що ти нам порадиш? Як ми повинні готуватись до зими? Що ми повинні робити?» – запитали ми. Він порадив нам залишити свою схованку, тому що недалеко від неї росли великі дерева. Взимку на цьому хтось може захотіти заробити. Туди можуть прийти, щоб зрізати дерева на дрова.

Беднарчик сказав, що заведе нас до болота в одне місце, де є підвищення і багато малих дерев. Деревя росли там густо, тому це мало бути добрим місцем для схованки.

За декілька тижнів Ісак і Йосель знову прийшли до нас, і ми вирішили, що підемо у болото і зробимо схованку. Ми вирили землянку і почали роби-

ти щось схоже на круглу піч у стіні; старожили використовували такі, щоб пекти хліб. Так ми почали готуватись до зими.

А вирита земля! Ми не знали, що робити з нею. Її не можна було просто там лишати. Ми мали бавовняні мішки, які нам дали селяни. Ми наповнювали їх землею. Ми заносили її на відстань (сьогодні це як п'ять чи шість кварталів) і там висипали. Це забирало багато часу. Було дуже багато землі, і потрібно було кожен сумку наповнити і винести на інше місце. Мішки не були великі; як маленькі поштові сумки.

Ми робили цю схованку чотири чи п'ять тижнів. Ми працювали дуже тяжко і були дуже ослаблені. Навкруги не було нічого, крім слідів, які ми лишали. Їх ми прикривали гілками.

А що наверху? Ми зробили яму так, щоб можна було спуститись усередину, а потім руками дістати декілька гілок і невеличких дерев та прикрити вхід, аби ніхто його не помітив.

Але ще треба було мати досить повітря. Повітря і вода – найнеобхідніші речі для людини. Повітря і вода. Без них ти не зможеш жити. Без їжі можна протриматися 10–12 днів; лишень після цього часу можеш померти.

Але коли не маєш повітря – за десять хвилин тебе не стане. Отож ми прокопали маленькі дірки. Ми не могли робити великі дірки, лишень маленькі для повітря. Часто ми сиділи біля них, вдихаючи повітря.

Схованка була досить великою для п'яťох людей. Я не маю на увазі п'ять стоячих людей. Її було досить для п'яťох людей, які там мали лежати. Ти мав лежати.

Нас мало бути п'яťеро: я, Софі і Міхаель – три. Також Ісак і Йосель планували прийти сюди на зиму.

Таким чином, ми зробили цей сховок і прикрили його. Ми не почали користуватись ним одразу, а приберегли його до зими.

Сімон і його брат Ісак у Фьоренвальді, в таборі для переміщених осіб поблизу Мюнхена. Німеччина, 1948 рік.

«КОЖНА ХВИЛИНА НАЧЕ РІК»

Ми повернулися до нашої схованки, а мій брат пішов до свого притулку в селянина.

Одного разу, коли Міхаель пішов навідати Піну та її дітей, Фішель почав благати його: «Візьми мене до Шимона».

«Я не можу взяти тебе до Шимона», – сказав Міхаель. Але Фішель благав, поки Міхаель не погодився.

Вночі він привів його до нас.

«Міхаель, чому ти це зробив? Фішель, що ти тут робиш?» – запитав я.

«Але ж там небезпечне місце», – відповів Фішель.

«Що ти тут робиш? Тут теж небезпечно. Зі мною Софі».

Та він вже прийшов. Що я мав робити? Видати його німцям? Тому я сказав йому: «Фішель, завтра ми збираємося іти в одне місце і зробити там схованку. Ми будемо копати яму».

«Добре», – погодився він.

Наступної ночі я залишив Софі і ми пішли в ліс. Я не розповів Фішелю про схованку, яку я зробив з моїм братом і чоловіком моєї сестри. Там не було місця для нього. Фішелю ми зробили іншу схованку, і вона йому дуже сподобалася. Він виходив вночі, щоб зустрітись з чоловіком, який давав йому трохи хліба. Фішель був небезпечною людиною, бо мав звичку кашляти. Він весь час кашляв. Я завжди затуляв йому рота і казав: «Не кашляй!». Він старався, але все-таки не міг контролювати себе.

Тоді ще було літо, і ми харчувались фруктами, які збирали в садах. Пізніше з'явилися яблука. У нас було трішки їжі. Ви розумієте, що це було для нас спасінням. Я пам'ятаю, як я ходив за яблуками. Я не повертався, доки не наситився. Я брав із собою стільки, скільки міг забрати.

Але досить часто я мав виходити з лісу. Я ходив до Лукашевича і брав Софі із собою. Він ніколи не знав, коли я прийду. І я не казав йому, що прийшов. Я знав, як залізти в стодолу. Виривши у сніні яму, я пустив туди Софі і сховався сам. Ми лежали в соломі. Я розраховував, що ми залишимося там принаймні на декілька днів. Все-таки це було краще, ніж у лісі.

Але коли Лукашевич прийшов у стайню годувати корів, він зрозумів, що ми тут.

«Шимоне, ти де?» – запитав він мене. «Я тут», – відповів я.

Антон і його жінка принесли нам їжу. Багато разів я обманював його. Я говорив йому, що йду до лісу, а потім повертався назад і ховався. Інколи він знав про це, але нічого не казав. Він мовчав, прикидався, ніби не знає.

Одного дня Беднарчик, який доглядав за лісом, попередив нас про небезпеку: наступного дня мали прийти німці. Вони хотіли зібрати багато охоронців та зробити облогу в лісі, шукаючи партизанів та євреїв. Тієї ночі ми знову втекли з лісу та заховалися у стайні Лукашевича. Вранці Антон прийшов, щоб взяти сіно для коней і корів, і нас не помітив. У нього були великі вила для сіна. Коли я почув і побачив, що вила вже біля мене і зараз він мене поранить, я закричав: «Лукашевич, стій, стій! Це я, Шимон». Він перелякався. Я вистрибнув із сіна.

«Це добре, що ти вистрибнув, бо я міг би тебе вбити», – сказав він. Я розповів йому про попередження Беднарчика і пояснив, чому ми були змушені втекти з лісу. Ми залишилися в Лукашевича на всю ніч.

Пізніше польський священник, якого звали Станіслав Мазак, прийшов до Антона. Лукашевич розповів йому на сповіді, що допомагав мені їжею, і священник сказав йому, що він вчинив правильно. Мазак знав мене, я дружив з ним до війни. Священник був молодший за мене, тоді йому було близько тридцяти років. Я був членом магістрату. Мій батько був головою єврейської спільноти, через що входив у склад магістрату. Потім я зайняв його місце, а священник також був там. В цей час у Польщі був розпал антисемітизму, але Мазак не визнавав його. Він був чудовим чоловіком.

Коли я залишався в хліві на день, я завжди дивився в дірки у стіні, що відбувається надворі. Я лежав там цілий день і дивився на двір. Хтось міг пройти, наприклад, якийсь незнайомец, і я повинен був думати, що маю робити.

Я бачив, як священник прийшов до будинку Антона, і Лукашевич напевно сказав йому, що я тут. Він не зайшов всередину стайні, щоб побачитись зі мною, тому що боявся, щоб хтось нас не помітив. Мазак ходив напроти стайні і співав. Він співав! Я не пам'ятаю що саме; він співав повільно польською. Він ходив напроти стайні десять чи п'ятнадцять хвилин. Я стежив за ним. Він знав, що ми були там, і співав, щоб дати нам більше надії, чи щось схоже на це. Так, він був дуже гарним джентльменом.

Коли Мазак відійшов з Лукашевичем від будинку, він озирнувся і глянув на стайню, а потім пішов собі далі.

Деколи Мазак пік печиво і приносив його до Лукашевича. Він не говорив, що це для Шимона чи Софі. Він приходив до нього як священник, тримаючи печиво в папері чи маленькій коробці. Але Лукашевич знав, для кого він приносив це печиво.

Жінка Антона Франка була дуже добра. Однієї ночі я прийшов до будинку Лукашевичів, будучи дуже голодним. Це був переддень Різдва,

але я не знав цього. Антон і Франка почули собачий гавкіт і з нього зрозуміли, що це був я. Франка вийшла з будинку і закашляла. Це був знак.

Вона сказала, що сьогодні Різдво і що в будинку багато селян та родичів із села. Франка сказала йти слідом за нею, в stodолу. Вона дала нам поїсти і пішла до гостей. Коли вони запитали її, хто це був, вона відповіла, що приходив якийсь незнайомец, але вже пішов. Згодом Франка знову повернулася до комори і принесла чергову порцію їжі. Вона годувала і годувала мене. Я з'їв так багато, що аж заснув. Коли Франка розбудила мене, то дала ще пакунок для нас із Софі. Ковбаса, хліб, так багато їжі; тоді я пішов.

Перед війною, коли німці прийшли в наше містечко, я дав частину нашого із Софі одягу на збереження Лукашевичу, це було декілька костюмів і моє пальто.

Після війни я це пальто забрав. Чому я не забрав все інше? Я не міг попросити про решту. Я дуже цинив цих людей. Я знав деяких людей, які хотіли забрати речі, котрі польські селяни та інші люди переховували у себе. Та коли вони повернулися, щоб їх забрати, польські селяни вбили цих людей. І це було вже після війни.

Коли я залишав гетто, то дав Софі золоту монету вартістю двадцять доларів. Вона зашила її у свій одяг. Я сказав Лукашевичу: «Я маю 20-доларову золоту монету і дам її тобі. Адже ти годуєш нас, в цей час, коли німці забирають майже всю їжу. Я дам цю монету тобі. Продай її і купи нам щось поїсти».

Він пояснив мені, що боїться зробити це. Де він міг продати золоту монету?

Отож я порадив йому: «Дай золоту монету Мазаку, і він її на щось поміняє».

Антон дав її йому. Коли священик був у Бродах, він продав монету і приніс Лукашевичу гроші. А той купив їжу.

Гроші тоді нічого не значили для мене. Ти не можеш купити у дерев – вони не розмовляють і не мають, що продати. Коли Антон купив їжу і дав її мені, це було просто чудово.

Коли я ходив до Лукашевичча, щоб переночувати чи перебути день, я не казав Фішелю, куди йду. Я говорив тільки, що мені на деякий час потрібно відлучитись. Деколи я приносив йому щось поїсти. Коли він мав хоч кусочок хліба, він не рухався з місця. Він взагалі не хотів виходити.

Ось так ми жили довгий і довгий час, постійно втікаючи і ховаючись. Це дуже важко пояснити. Кожна хвилина була роком. Кожна хвилина там була нестерпною. Тоді я проклинав кожную хвилину свого життя. День був найгіршим часом. Світить сонце, ти сидиш у лісі, і кожен в будь-яку хвилину може побачити тебе. Розумієш? Навколо літали маленькі літаки. Ми бачили їх, але з них нас не могли бачити – заважали дерева.

Фішель мав блокнот, в який записував все, що відбувається. Він був таким потріпаним, що розпадався на частини.

«Фішель, що ти пишеш? – запитав я його. – Хіба ти мусиш писати? Якщо ти будеш живий, ти ж все пам'ятатимеш. Ти не мусиш писати».

Та він не погодився зі мною. Фішель записував все до дрібних деталей: куди він ходив, що і де відбувалося. Проте цей блокнот не уцілів, він перетворився на порошок. Зараз я шкодую, що він не зберігся.

Сім'я і друзі (зліва направо): молодша сестра Сімона Рахель, Фішель Фіш, Ханна Бернштайн і дружина Сімона Софі. Щуровичі, Польща, 1932 рік.

Антон і Франка Лукашевичі (сидять) зі своєю сім'єю. 1957 рік. Антон і Франка отримали нагороду «Праведник народів світу» від Меморіалу «Яд Вашем» за мужню допомогу, яку вони надали Сімоні і Софі в період Голокосту.

ДОВГА ЗИМА

В Європі зима – це зима. Ми вирішили, що коли випаде перший сніг, то підемо до Лукашевичів. Я переговорив з ним про це. Я запитав його, коли ми прийдемо до нього ще перед тим, як випаде сніг, чи не міг би він приготувати щось більше для нас. Трішки більше їжі, бо ми не хотіли виходити з нашої схованки три чи чотири тижні.

Я запитав Фішеля про його плани на зиму. Він знав, що в нас є місце для сховку, але він вирішив піти назад до Піни, Якова та їхніх дітей. Міхаель повернувся до схованки у свого селянина.

Однієї ночі наприкінці січня почався сніг. Гарний сніг. Коли в лісі падає сніг, тоді не вітряно. В Польщі сніг падає так, наче каменярем кладе цеглу. Так може продовжуватись цілий тиждень. Снігу нападає аж по шию і дуже холодно.

Я пішов до будинку Антона. Перше, що він мені дав – трішки горілки. Я випив. Далі, як завжди, нагодував мене у хліві. Антон і Франка приготували усе, що я просив. Вони дали мені мішок з двома шнурками, схожий на рюкзак.

Настав час повертатись. Я був напівдорозі, коли сніг перестав падати. Я знав, що це дуже небезпечно, адже залишатимуться сліди. А сліди – це не дуже добре. Ось що стається: зайці не люблять стрибати по снігу, вони стрибають по слідах. Коли селяни ідуть полювати на зайців, вони бачать сліди. Люди, які жили біля лісу, завжди шукали сліди тих, хто тут ховались.

Коли я повернувся до нашої схованки, вже був ранок. Перебуваючи в схованці, ми цілий день думали про ці сліди. Я вийшов після обіду, щоб подивитись. Я побачив збоку нові сліди. Це були не наші сліди, тому що свої ми знали. Ми ходили ззаду наперед. Якщо хочеш заховати сліди, йдеш таким чином. Це виглядає так, наче хтось виходив, але не повертався. Та мені потрібно було подолати велику відстань. Як я міг іти ззаду наперед, несучи із собою багато речей?

Ми вийшли і побачили, що справи кепські. В лісі ще нікого не повинно було б бути – потрібен був час, щоб повідомити поліцію... поки прийдуть німці. Це був великий ліс.

Тим часом ми почули голос Беднарчика. Він закашляв, і то був знак, що це він. Він сказав, щоб ми виходили. Ми здогадувались, що трапилось і що він нам скаже.

«Ви знаєте, що я маю зробити з вами? Я повинен вбити вас усіх. Подивіться, що ви наробили – залишили сліди на снігу, а хлопці побачили їх і знайшли вас. Вони пішли до української поліції і розповіли про це. Українська поліція повідомила німців і на завтрашній день оголошено полювання», – сказав він.

Наша схованка стала відомою.

«Тікайте, куди можете. Я безсилий вам щось порадити. Зима. Сніг», – сказав він перед тим, як піти.

Ми були завжди готові тікати. Мій брат Ісак мав місце, в якому він раніше переховувався з моїм дівером Йоселем. Міхаель також мав сховок, де його б впустили. Тільки Софі і я не мали місця, де сховатися. Я розумів, що Лукашевич не візьме нас до себе, бо знає, що нас будуть всюди шукати. Ми сиділи і думали, що нам робити.

«Шимоне, вибач, ти знаєш, – почав Ісак. – Я взяв би тебе до себе, але там може поміститись тільки двоє людей. Це ж яма в підвалі».

Тоді я сказав Міхаелю: «Підійди сюди, це ж твоя сестра і моя дружина, і ти знаєш, що я зроблю все, щоб допомогти їй вижити. Візьми її із собою. Коли все стихне, я заберу її назад». Але той селянин міг переховувати тільки одну людину.

І ось я один із Софі. І тут я раптом згадав. Хвилинку, я ж допоміг зробити схованку для жінки і її двох дітей. Падав чудовий сніг і було холодно. Я думав про їжу, яку ми маємо тут всередині, і скільки ми зможемо взяти із собою.

Я взяв Софі на плечі, тому що вона не могла пересуватись. Йдучи, я падав, потім піднімав її і знову падав. Так тривало не менше шести миль. Ми не йшли по дорозі, а йшли лісом, по снігу.

Отже, я йшов і йшов. Ліс був дуже густим, і я пробирався через нього. Все кругом замерзло. Софі була немічна. Вона важила зовсім мало. У неї замерзли руки.

Коли я робив цю схованку, я рахував кроки. Скільки кроків до стежки? Скільки від стежки до головної дороги? Сьогодні я вже не пам'ятаю, але тоді згадав все до найменшої деталі. Я рахував кроки, тому що був певен, якщо не знайду цю схованку, то ми помремо. Був мороз. Він роз'їдав мене, а особливо Софі. Тут було дерево, яке мало особливий вигляд. Я не міг робити помітки на деревах, тому що їх могли зрубати. Я все запам'ятовував. І коли я побачив чудернацьке дерево, я зрозумів, що все гаразд.

Я почувався чудово, бо в мене все вийшло. Я мав зробити ще приблизно 15 чи 18 кроків. Десь тут мала бути схованка. Ми вийшли на маленьку галлявину. Я поклав Софі. Хоча, чи можна було сказати поклав – я лише струсив плечі, і вона впала на сніг. Я знав, що на снігу вона не могла поранитись.

Я зняв свій плащ. Потрібно було бачити це. Можна було зробити сотню фотографій дірок в цьому плащі. Все було гнилим. Я взяв його і накрив Софі.

День настав скоро. Я подумав, що на світанку двоє хлопців вийдуть зі схованки. Так і трапилось. Старшому було одинадцять чи дванадцять років. Я чув, як вони разом вийшли. Один хлопець покликав іншого: «Мендель, Мендель!». Він хотів, щоб той залишився поряд. Якщо я покликав би їх, то вони б злякалися і втекли. Я вирішив голосно гукнути до них. «Мотль, Мотль, скажи мені, як добратися до вас?». Від цього крику вони сильно злякались.

«Шимоне, Шимоне, Шимоне!» – пронизливо закричали вони. «Говоріть тихіше! Проведіть нас до вашої схованки», – сказав я. Вони так і зробили.

Нарешті ми дістались туди. Я штовхнув Софі донизу і спустився за нею. Вона не могла лягти, лишень стояла на колінах. Фішель зручно вмовстився у кутку. Він почав рухатись, але повільно. Моя голова все ще була назовні, над землею.

«Чому ти прийшов сюди, що трапилось?» – питали вони мене. Я не відповідав.

Нічого не пояснюючи, я штовхнув Фішеля і зрушив його з місця. Я пересунув його туди, де була Софі, а її поклав на його місце. Потім я розповів їм, що сталося.

Вдень ми ховалися в цій землянці. Її висота була приблизно чотири фути. Я мав місце біля входу, де неможливо було лежати. Але я був щасливий, що було місце для Софі.

А Фішель? Він влаштувався у кутку і весь час скаржився. Я пояснив йому, що він не повинен ні на що скаржитися. Я сидів біля дверей і мої ноги були піді мною, а голова стирчала на два чи три дюйми. У мене було довге волосся, адже я не підстригався, бо не мав ножиць. Взимку мені було потрібне волосся – воно зігрівало мене.

Від дихання людей, які ховалися, робилося тепло, але повітря виходило і замерзало. Пара ставала льодом. Одного разу я прокинувся і відчув, що щось важке було на моїй голові. Мені здалося, що хтось на мене став. Я доторкнувся до волосся; воно було вкрите льодом. Уся голова в льоду. Я почав його розтирати руками та поклав шматок тканини на голову.

Весь час це було моє місце. Я не міг лягти. Коли інші виходили, я лягав, але коли вони поверталися, я знову сідав на своє місце. Якщо ти хочеш спати, то спатимеш сидячи. Я сидів на ногах, і мої ноги часто затерпали, тому час від часу їх потрібно було витягувати.

Двічі на тиждень я покидав схованку і йшов до Лукашевича за їжею. Він не давав мені достатньо, щоб вижити. Він сам не мав їжі. Він давав мені, що міг.

Я не розповідав Антону і Франці, де ми ховаємось. І не говорив їм, що ми втекли зі старого місця. Казав тільки, що прийшов за їжею. Чому я мовчав про це? На це кожного разу була якась причина. Я не міг цьому зарадити. Якби Антон знав про теперішнє місце нашого сховку, і якби німці дізнались про його допомогу нам та почали б його допитувати, він міг би привести їх до нас. Тоді не можна було довіряти нікому, навіть якщо це були твої брат чи сестра. Ми знали про це. Подібні випадки траплялись раніше. Антон виносив мені трохи гарячого супу, і я повертався.

Коли я виходив, то намагався все добре запам'ятати, щоб, повертаючись, легко знайти схованку. Моя голова працювала, як комп'ютер. Я рахував кроки до стежки. Я тримав голову прямо, тому що, коли дивився вниз, я міг зійти вліво чи вправо. Я старався іти прямо і рахував знову і знову кроки до стежини. Я не робив позначок, тому що все дуже добре пам'ятав. Потім від цієї стежини до головної дороги я знову підраховував кроки. Я стояв і видивлявся незвичайні дерева, щоб запам'ятати їх. Я знав, як повернутись до місця схованки.

Я знаходив місце точно за підрахунком. Ми розмістили молоді дерева довкола схованки так, щоб жоден подорожній не зміг побачити, що тут хтось є. Потрібно було стати на те місце, щоб знайти нас. Я повертався назад і давав Софі трохи поїсти.

Я знав, що Піна та її сім'я також виходили, щоб дістати щось поїсти. Фішель не дуже часто виходив назовні. Він міг довго залишатись без їжі. Коли ти голодний один день, ти можеш ніде не йти. Ти не маєш їжі, але ти можеш жити. Так може тривати один, два, три чи чотири дні.

Вдень ми сиділи дуже тихо. Навіть коли ми були в землянці, ми не розмовляли, тому що тут завжди хтось міг проходити, будучи на полюванні. В лісі були кабани і лисиці, тому німці любили полювати. Хоча з іншого боку, вони не любили ходити глибоко в ліс, оскільки боялись людей, які могли там бути. Тому вони брали місцевих людей – українців – собі на допомогу. Або посиляли самих українців на полювання та для пошуку євреїв.

Коли мені б зустрівся один німець, і я був би сам, і я би знав, що він хоче вбити мене, звичайно, я би спробував впіймати його та забрати зброю. Я міг би вбити його без вагання.

Одного дня ми почули у лісі великий гамір. Було чути стрілянину. Ми налякалися до смерті. Це тривало близько двох з половиною

годин, проте ті, хто стріляли, не зупинялися на одному місці. Вони відходили все далі та далі. Ми чули, що вони були вже далеко. Ці невідомі не натрапили на нас, тому що коли ми зробили цю землянку, то обрали місце з такими дикими кущами, що ніхто б не наважився ходити тут. Вони були поруч, але не натрапили на нас.

Софі їла дуже мало. Коли вона мала кусочок хліба, то намагалась порізати його на шматочки по дюйму чи півтора дюйма. Вона їла один кусочок, а інший залишала на потім. Через годину вона могла з'їсти другий шматочок. Натомість, я був нетерплячий: коли я мав щось з'їсти, я це з'їдав одразу. Коли я не їв нічого, я міг іти навіть два дні. Зі мною було все гаразд. Я міг це пережити. Але Софі, якщо не їла, часто втрачала свідомість.

Одного разу, коли ми не мали чого їсти, я бачив як Софі дивилася на мою кишеню. Вона не говорила до мене, а лише дивилася на мою кишеню. Можливо, вона думала, що у мене щось є. Це було вдень, і я подумав, незважаючи на небезпеку, піти вночі по їжу. Через погану погоду, пробиратись було практично неможливо. Сніг був густий, і я майже нічого не бачив. Але все-таки йшов. Я не боявся, адже ніхто б і не хотів бути в таку погоду у лісі. Ніхто не виходив вночі, тому що німці мали право вбити того, кого спіймали б у цей час. Тож я пішов.

Коли я вийшов на головну дорогу, я не наважився іти нею. Я перейшов її і заглибився в інший ліс, подолавши п'ять чи шість миль, перш ніж потрапив до обійстя Антона. Я думав, можливо, цього разу він пустить мене, щоб я зігрівся, але він сказав мені почекати знадвору. Він запитав мене, чому я прийшов у таку погоду?

«Яка різниця, якщо я помру по дорозі? – сказав я йому. – Якщо у мене немає нічого, то як довго я можу залишатись без їжі?» Антон виніс мені м'ясо, і я одразу ж його з'їв. Він дав мені трохи горілки. Це трішки зігріло мене. Антон боявся пустити мене всередину. Якщо я залишався надворі, він міг сказати, що хтось просто заходив до нього, щось просив і він щось тому дав. Але якби він дозволив мені увійти всередину будинку і хтось із сусідів, побачивши це, доніс німцям, то вони могли вбити Антона без жодних запитань.

З усіх сил я намагався повернутись. Коли йдеш в такий густий сніг, то зігріваєшся. Мені стало дуже тепло. Повернення забрало багато часу. Я постійно провалювався в сніг. Можливо, за три години, а може, й більше, я був вже на місці.

Я дав Софі кусочок хліба. Побачивши це, діти почали просити мене: «Шимоне, Шимоне, дай нам щось поїсти». Я дав їм маленькі кусочки, дуже малесенькі, тому що не міг їм відмовити. Інші не про-

сили. Що я міг зробити, взяти з мого рота і дати їм? Я ризикнув піти, а коли йдеш у нічний час є два варіанти: вертаєшся або ніколи не вертаєшся. Якщо тебе спіймають, то одразу ж знищать.

Наступного дня вітер вщух. Почав падати менший сніг. Але все-таки було досить холодно. За їжею вже пішли інші, а я залишився на місці.

Це тривало довгий-довгий час – усю зиму. Ми прийшли до цієї схованки наприкінці січня, а звільнилися 31 березня 1944 року. Я провів два місяці в цій землянці.

Яков Поташ і Піна Поташ після війни, в Канаді. Вони, разом з дітьми Піни – Мотлем і Менделем, перехувалися в лісах разом із Сімоном та Софі.

Мотл Поташ у віці 15 років.

Зліва направо: Мотл (Морлі) Поташ з молодшим братом Менделем (Мартіном) в Канаді, 2004 рік.

Сімон Стерлінг після війни. Німеччина, 1946 рік.

40-ДЕННИЙ ТИФ

Я був тоді здоровий. Я міг купатися в крижаній воді. Мені було байдуже. Я після того навіть не кашляв. Лукашевич давав мені шматок газети і кілька листків тютюну. Я клав їх у кишеню, поки висушаться. Потім я крутив сигарету. Я не мав сірників. Підкладка з мого пальта була дуже сухою, тож я брав шматок. Взявши його і кілька гострих каменів, я вдаряв їх один до одного. Часом мені було треба півгодини, щоб дістати вогонь.

Але якось, по дорозі додому, відвідавши Антона, коли він розказав мені, що росіяни підходили все ближче і ближче, я відчув себе недобре. Я відчував, що зі мною було щось негаразд. Хто мені міг допомогти? Я сидів біля входу, і моя голова стала замерзати. Я мав маленький капелюх на голові, але він впав. Я заснув, і моя голова замерзла знову. Я ліг і зрозумів, що хворий. Я мав гарячку. Першу ніч мене лихоманило. Я казав якісь дурниці. Вони бачили, що щось зі мною було погано. Я лежав, тож Софі відійшла і сіла біля входу. Вона була кмітливою, тому взяла мій старий плащ і вкрила ним мою голову: це захистило її від холоду.

З моєю гарячкою нічого не можна було вдіяти. Я хотів лише води. Я хотів пити, тож вони взяли трохи снігу і розтопили його у відрі. Софі завжди готувала сніг. Я взяв і поклав до рота. Я не хотів їсти, лише хотів води.

Я захворів вже наприкінці перебування в лісах. Я не міг більше виходити, тож пропустив багато чого. Піна пішла до одного селянина, який допомагав їй. Його дружина була дуже доброю жінкою, але він сам був наполовину божевільним. Я знав його раніше. Піна ніколи не говорила цьому чоловікові, де ховалася. Вона могла сказати: «Я в цьому лісі, чи в тому лісі, чи в цьому місці», тому що він був ненадійною людиною. Хоча він не хвилювався, що його жінка давала їсти. Він сказав їй, що люди в місті зорганізувались і хочуть іти в ліс шукати євреїв. Тоді вони шукали партизанів. Вона повернулася і розповіла нам про це. Піна хотіла вирушати.

Щодо мене, то я був хворий. Я не знав навіть, про що вони говорили. Мені було байдуже. Я колись прочитав книжку про Гонолулу, це був якийсь курорт, чи що. Ось що мені здалося, коли я марив: я в Гонолулу,

сиджу в широкому кріслі, мої ноги у відрі з теплою водою. Я сиджу, і ніби весь світ належить мені. А потім я марив про інше. Тож вони говорили до Софі. «Ти хочеш іти з нами? Ми вирушаємо!» – сказала Піна. «Як ти можеш іти? А як же Шимон?» – спитала її Софі.

«Слухай, він вже не житиме», – відповіла вона.

Софі відмовилась іти. Фішель, Піна, її двоє хлопців і Яков пішли до її селянина. Вони сховались у його хліві. Якби він про це дізнався, їм було би дуже погано. Вони лишалися там вдень, а вночі поверталися.

У мене був тиф. Є два види тифу – одинадцятиденний і сорокаденний. Я мав цей другий. Це був як внутрішній тиф. У тебе сорок днів температура; до того ж він заразний.

Кожним видом тифу хворієш лише раз. Й усі, хто були зі мною в гетто, вже мали такий тиф і вижили. Але багато людей померли від тифу у гетто. Раніше я хворів на одинадцятиденний тиф.

Софі хотіла йти за їжею, тому Фішель пішов з нею. Він знав дорогу до Лукашевича. Він сховався за стайнею, коли Софі підійшла до вікна і постукала. Вона сказала Антону і Франці, що я хворий, тож вони дали їй трохи їжі – печиво, яке приніс священник. Вони вдвох ходили туди ще декілька разів того березня.

Спочатку я міг щось жувати, але потім я хотів лише води, води, води і води. Вони бачили, що я хворий, і думали: сьогодні-завтра я помру. Тож, коли сніг трохи розтанув, Фішель і Йосель, не питаючи нікого, викопали яму для мене. Але я вижив, незважаючи на високу температуру.

Наближались росіяни, а німці тікали. Понад два тижні ми чули постріли з кулеметів. Але там було озеро, яке росіяни не могли перейти, тому залишалися на іншому боці понад вісім днів. Тож німці повернулися: вони були всюди. Як довго можна було вижити тут?

Фішель, Піна, Яков і хлопці вирішили, що вони можуть перепливти (ми жили в маленькому місті поруч з озером, де кожен вмів плавати) і дістатися до іншого берега, до росіян. Звісно, росіяни також могли їх убити, але вони були надто налякані, щоб лишатися тут.

Вони сказали Софі: «Софі, ти хочеш іти з нами?».

«Ні. Як я можу йти, коли Шимон не може рухатись? Я не залишу його одного», – сказала вона. Так вони роздумували, чи йти, і зрештою вирішили залишитися.

Наприкінці місяця, 31 березня, не було більше стрілянини. Було дуже спокійно. Ми знаходились у лісі і нікого не бачили, тому що були всередині гущавини. Ми лишень могли чути все, що відбувалося – автомобілі, шум в лісі. Ми не знали, хто це був. Можливо, це були німці.

Одного дня, коли Софі сиділа біля входу, вона почула якісь вигукки. Це був російський тост: «Хай живе батько Сталін!».

Я нічого не почув. Софі висунула голову і впізнала голос мого брата Ісака. Проте це було дуже підозріло. Можливо, німці зловили його і наказали йому так робити, щоб виманити нас. Але він продовжував, а потім закричав на їдиш: «*Kim aros mir zenin frei!*» (Виходьте. Ми вільні, ми вільні!). Фішель і Софі вийшли до нього.

Тільки я не міг іти. Я лежав там і не знав, що відбувається. У мене ще була висока температура, і я сильно схуд. Не знаю, як я вижив. Не було ні ліків, нічого взагалі. Я не знав, як маю вибратись. Мене витягли зі схованки: мій брат з одного боку, Фішель з другого та понесли мене. Я не міг іти, тож вони занесли мене в будинок одного селянина. Там вже були російські солдати. Нарешті я почав розуміти, що відбувається.

Софі розказала мені, що, коли прийшли росіяни, Ісак ховався в одного неєврея, в іншому місці, далеко звідси. Він знав, де ми можемо бути, тому що допомагав робити схованку для Фішеля і Піни. І він знав, що ми нею скористаємося, якщо доведеться. Але він не пам'ятав точне місце. Тож він пішов у ліс і почав волати.

Софі домовилася з кимось, щоб мене на возі забрали в містечко, в Щуровичі, де ми жили раніше. Це було недалеко. Нас привезли в наш будинок. Там вже жила якась сім'я. Коли вони побачили нас, то одразу забрали свої речі та пішли. Ми зайшли.

Наступного дня Софі взяла мене до священика Мазака, який жив в двох-трьох кварталах від нас. Я не міг іти, але вона завела мене туди. Священик побачив, який я хворий, і дав мені трохи поїсти. Він дав мені масла і розмовляв зі мною. Я не міг багато говорити, тому що ще мав високу температуру. Він сказав мені: «Ти видужаєш, ти вільний!». Те, що я став вільним, це дало мені силу жити. Я хотів жити, і це допомогло мені.

ГОЛОД І ЛІКАРНЯ

Це було в березні 1944 року. Довкола нас ще йшли бої. Вдень бомбили. Російські солдати та офіцери, які були в містечку, намагались надати нам допомогу. Там був один офіцер – єврей, який порадив мені: «Краще тікайте звідси, наші війська, можливо, відійдуть на п'ять чи десять миль. Якщо ви залишитесь тут, то загинете». Німці або навіть люди з містечка могли вбити нас.

Пройшло більше тижня з того часу, як ми повернулися назад у Щуровичі; я відчував, що одужую. Ми хотіли перебратись через річку, туди де були російські війська. Ми хотіли перебувати разом з російськими солдатами. Мій брат вже був на тому березі, тому що міг ходити.

Я ж не міг перебирати ногами, проте Софі почувалася краще. Бажання жити було настільки сильним, що вона з кожною хвилиною відчувала все більший і більший приплив сил. Вона могла ходити, а сильний Шимон не міг. Коли ми переходили міст, то я зупинився на краю, а Софі закричала до мене: «Шимоне, Шимоне, швидше, швидше!». Але я не міг йти швидше. Я розізлився, що вона кричала мені іти швидше; я не міг йти швидше.

Щоб дістатись до російського штабу, треба було пройти пару миль. Я справді відчував, що не зможу дійти, хоча й намагався. Трошки пройшовши, я сідав. Ми були в натовпі, і всім було байдуже, якщо хтось падав. Росіяни просто проходили повз лежачих людей. Німецькі літаки бомбардували. Мені тоді було все одно, ці літаки мене не хвилювали.

Софі привела мене у село, де були росіяни. «Тут є лікар?» – запитала вона.

Знайшли лікаря. У мене була висока температура. Лікар сказав Софі, що потрібно знайти якусь їжу, і її не можна давати мені всю одразу, тільки потроху. Росіяни дали трохи супу.

Я знаходився там три чи чотири дні і з кожною хвилиною почувався краще. Але лікар сказав Софі: «Нехай він їде з пораненими солдатами. Я відправлю його разом з ними в лікарню у Дубно. Там його будуть лікувати». Коли я запитав лікаря, чи Софі може поїхати зі мною, він відповів, що ні.

Мене поклали на воза з пораненими солдатами. Ми всі лежали у возі. Уже була весна. Насправді, було не дуже тепло, але все ж таки було добре. Я пам'ятаю свої думки: «Я вільний. Я вільний». Я не вірив у це. Інколи мені було треба вщипнути себе, щоб впевнитися, що це не сон. Я не вірив у це. Ніхто б не повірив.

Ми витратили три дні, долаючи вісімдесят миль до Дубна. Віз зупинявся в кожному селі, і селяни повинні були приносити нам молоко і годувати нас. Ми зупинялись в селах, щоб зігрітися. Я був хворий, як і поранені солдати.

Росіяни взяли Софі із собою у Дубно вантажівкою. Росіяни були простими людьми. Не було різниці між ними і нами. Вони знали, що Гітлер заповдіяв євреям, і старались допомогти. Росіяни розуміли нас, адже теж сильно страждали.

Софі не знала, де була лікарня, але знайшла її. Вона знайшла мене там на ліжку. Нас не так вже й добре годували. Моя температура була ще високою, але я був голодний. Я хотів їсти, а не було що. І доводилось ходити довкола лікарні, благаючи дати мені щось поїсти.

Я побачив росіянина з цілою буханкою хліба. Він виходив за територію лікарні і мав багато грошей. Але гроші були нічого не варті. Цей росіянин заплатив одному селянину 40 чи 50 рублів за хліб. Я попросив у нього: «Будь ласка, дай мені кусочок хліба», але він не хотів дати.

«Ти маєш дати мені трохи хліба. Я ж голодний. Я голодний», – говорив я йому. Я знав російську, тому сказав: «Коли я буду багатим, я віддам тобі десять буханок хліба. Дай мені шматочок».

Він дав мені трохи, потім інші також давали мені хліб. Вони дуже допомогли мені. Мої сили почали відновлюватись. Та все ж моя температура не згасала.

В цей час німці знову почали наступ на Дубно і бомбардували місто. Всі солдати спустилися вниз, у схованку під будинком. Та я не пішов. Я не боявся бомб, бо розумів, що війна підходить до завершення і Гітлер потерпів поразку. Я не турбувався про своє життя. У мене була лише одна думка – дожити до того часу, коли побачу, як Гітлер буде переможений.

Дубенська лікарня була переповнена, в одній палаті було по п'ятеро хворих, люди лежали на підлозі. Але що з того? Можна спати і на підлозі, і на залізі, якщо звикнеш.

Всіх хворих перевезли до дубенського вокзалу. Коли я прибув туди, то все ще почувався дуже слабким. Там було підвищення, зроблене з дерева, як ліжка, і я відразу подався туди, щоб прилягти. Деякі люди взагалі не могли лягти, їм потрібна була стороння допомога. Я подумав, що це підвищення буде добрим місцем для мене. Правда, воно було твердим, знизу не було нічого. Але я міг би провести все своє життя на цьому столі. Я почувався добре і нічого кращого не потребував.

Я боявся відійти, щоб ніхто не зайняв моє місце. Але вночі я дуже зголоднів. Отже, коли всі заснули, я вдягнув своє пальто і черевики, які я не хотів залишати. За пальто я не хвилювався. Бавовна вивалювалась на-

зовні, і взагалі воно було дуже потріпане. Я вийшов. Там був провідник. Я знав, що хтось має хоч якусь їжу, в кишені чи ще де-небудь.

Я підійшов до нього і сказав: «Я голодний. Дай мені щось поїсти».

«Хто ти? Ти не солдат. Звідки ти?» – запитав він.

Я розказав, що я з тих, хто втік з табору і вижив у лісі. Він заварив мені доброго чаю – у кутку, так щоб ніхто не побачив – поклав туди цукру і дав шматок хліба. Коли я пив той чай і їв хліб, то відчув, як світ змінюється в моїх очах.

Також він дав мені клаптик газети та тютюн. Я зробив самокрутку і викурих її. Мені здалось, що весь світ належить мені. Я повернувся назад на своє місце, ледь не відчуваючи себе Богом. Якщо б навіть хтось мав сто мільйонів доларів, він би не почувався таким щасливим, як я. Я лежав на твердому ліжку, проте не відчував жодного дискомфорту, навіть навпаки.

Я думав, що я вільна людина. Я серед росіян. Вони зараз воюють з німцями, і коли мені стане краще, і я повернуся до нормального життя, то я теж піду в російську армію і буду воювати.

Зі станції я пішов у лікарню до лікаря. Моя температура була ще висока – 102, 104, 103°. Кожного дня вона змінювалась, але все ще залишалася високою. Софі була в Дубно і приходила до мене. Солдати кепкували з цього. Вони говорили їй: «Жінку? Йому треба жінку? Лишень погляньте на нього», але вона не звертала уваги на їхні слова.

Однієї ночі німці дуже сильно бомбардували Дубно, і багато людей загинуло. Коли наступного ранку я прийшов до лікаря, він порадив мені, якщо я хочу вижити, то він відправить мене в лікарню у Житомир, вглиб Росії. Коли я повідомив про це Софі, вона попросила лікаря дозволити їй поїхати зі мною.

«Ви не можете поїхати з ним, – сказав він. – В потяги беруть тільки хворих людей. Я посаджу його у поїзд, і він поїде до лікарні. А вам не можна туди їхати».

Наступного ранку мене привезли до товарного потягу. У вагон посадили багато хворих людей. Багато з них взагалі не могли ходити. Перед відходом поїзду німці знову почали бомбардувати місто. Багато хворих солдатів, які могли зістрибнути з потягу, бігли в поле. Я залишився, як і деякі інші. Мене не лякали бомби. І я не міг легко вийти, бо все ще ходив на милицях, які мені видали в лікарні. Після тифу мені відняло одну руку і ногу. Якби я покинув потяг, то не знаю, чи міг би влізти на нього знову. Мене б тоді покинули.

Коли бомбардування закінчилося, поїзд відправився до Житомира. Це було гарне невелике місто. З поїзда на вантажівках нас доставили до

* Градусів за шкалою Фаренгейта, що дорівнює 38,9; 40; 39,5 градусам за шкалою Цельсія.

великого госпіталю. В палаті було по три ліжка, одне над одним. На кожному був матрац із соломи. Я лежав на другому ліжку, посередині.

В госпіталі була кухня, правда, до ліжка їжу не підносили. Не мало значення, наскільки ти був хворий, потрібно було встати і піти на кухню по їжу. Я нікому не довіряв приносити мені їжу. Вони б самі з'їли половину по дорозі. Отож, на милицях я ходив їсти на кухню.

Коли кухар давав мені супу, я говорив йому: «Дай мені трохи більше, я голодний», і продовжував далі стояти, спершись на милиці. Тому він давав мені добавку. Ніхто не знає, що означає голод. Голод доводить людину до крайнощів... вона зробить все, щоб втамувати його. Я ходив по лікарні на милицях і, будучи завжди голодним, всюди нишпорив у пошуках їжі.

Я мав пару чобіт. Мої чоботи зверху були добрими, але в них повністю подерлись підшви. Якщо б туди налити води, вона б уся одразу витекла. Підшви були прив'язані мотузкою до верху і так трималися довгий час. Один російський солдат побачив верх мого взуття. Це були високі чоботи, в яких були добрі халяви. Він захотів придбати мої чоботи, щоб потім відремонтувати їх.

Цей солдат запропонував мені помінятися з ним взуттям. Він мав дати мені черевики, а я йому свої чоботи.

«Так, але я також хочу грошей за своє взуття», – сказав я. Солдати мали гроші, а я не мав нічого. Я попросив 300 рублів, і він дав їх мені. Знявши свої чоботи, я дав їх йому, а він дав мені хорошу пару черевиків і гроші.

Хворим було заборонено виходити за територію госпіталю. Солдати охороняли його, так що ніхто не міг вийти. Я чув, що у місті був базар, де селяни продавали їжу. Також вони продавали тютюн, який самі вирощували. Він не був порізаний. То було сушене листя, з якого самому треба було робити тютюн для сигарет. Вони продавали цей тютюн склянками – десять рублів за склянку.

Я вирішив піти на базар. Навколо лікарні була дерев'яна огорожа. Добравшись до неї на милицях, я вибив декілька дощок і вирушив на базар. А що мені могли за це зробити? Хіба б ув'язнили. Але я не боявся.

Я одразу ж купив буханку хліба за сорок рублів, присів на землю і почав їсти. А коли побачив, що з'їв половину буханки, то поклав залишки під плащ, який був перев'язаний мотузкою, бо не мав гудзиків. Постривай-но, мені потрібно, ще дещо купити, подумав я. Мені ще потрібно купити декілька склянок тютюну, та й хліба здалось би придбати. Солдати в лікарні мають гроші, може, я зможу їм це продати.

Я вернувся тією ж дорогою, що й пішов. Я приладнав дошку на місці і знову потрапив на територію госпіталю.

Один хворий побачив хліб, який виглядав з-під поли мого плаща, і зрозумів, що я повернувся знадвору. Знаєш, у голодного голова працює активно, дуже активно.

«Що ти там маєш?» – запитав він.

«Хлібину», – відповів я йому.

«Ти хочеш продати її?»

«Так, хочу», – відповів я.

«Скільки?»

«Вісімдесят рублів». Хліб вартував сорок, а я продав його за вісімдесят. Він дав мені рублі, і я пішов далі.

Він побачив, що я зробив самокрутку і закурив її.

«Ти маєш тютюн?». Тут не соромилися просити. Ніхто не соромився. Я вийняв тютюн. Штани, в які я був одягнений, були подерті, було видно коліна. Але я все-таки знайшов в них місце, щоб заховати тютюн. Я зв'язав штанини мотузкою і заховав тютюн туди.

Я дав йому клаптик паперу, і він зробив самокрутку. Цей чоловік був такий щасливий.

«Може, ти маєш ще тютюну?»

«Так», – сказав я. І продав йому ще трохи тютюну за двадцять рублів. За хвилину я продав майже все, проте я залишив собі половину хліба і трохи тютюну.

Наступного ранку я знову повернувся на базар. Я заробив на хлібі. Там я знайшов кусок сала. За нього просили сто рублів, і я купив його. Я порізав сало ножем, прямо так, сире. Сало їдять сирим.

З кожним днем я ставав все сильнішим і сильнішим. Я зрозумів, що вже час...

«СТАРИЙ ДІД»

Софі все ще залишалась в Дубно, з євреями, які вижили. Вони знайшли пустий дім і разом там жили. А я гадав, що мені слід піти на фронт, допомагати прикінчити Гітлера.

Кожного дня з госпіталю забирали людей, які почувалися краще, і відправляли їх у бій. У мене були перепади температури, але я почувався краще, тому сам пішов проситись добровольцем на фронт.

Стоячи в черзі, я роздумував, що маю піти на війну. Госпіталем керував один капітан; він був євреєм, але тоді я цього не знав.

«Що ти тут робиш?» – запитав він. Я відповів, що хочу записатись у добровольці та йти воювати проти Гітлера. Капітан розпитав мене, хто я такий, і я все йому розповів. Він пильно подивився на мене і сказав: «Вийди з черги. Ось там мій кабінет. Зачекай біля дверей».

Перед його кабінетом стояв солдат зі зброєю. Я сказав йому, що капітан хоче, щоб я зачекав на нього тут. Я сів знадвору. В мене був тютюн, і я закурив. Весь світ належав мені. «Я вільна людина. Я вільна людина! Я вільний!» – думав я, адже я не боявся, що хтось вб'є мене, тільки за те, що я – єврей.

Тоді з'явився капітан і наказав солдату нікого не впускати. Солдат не мав нікого впускати, поки капітан не дозволить.

Він запропонував мені сісти і почав розпитувати. Він відкрив ящик столу. Що він від мене хоче? Я не боявся його, тому, що в цей час я вже не боявся нікого. Ні, я вільна людина серед вільних людей. Він відкрив ящик і хотів зробити сигарету, чи ще там щось. Я побачив великий кусок хліба і великий шмат вареного сала.

Капітан продовжував запитувати мене про щось далі, але я не відповідав. Я дивився на цей ящик, і раптом почав підсуватись все ближче і ближче до столу. Я сказав до нього: «Пане, капітан, а можна трішки і мені?» «Так, звичайно», – відповів він.

Я не став чекати, поки він дасть мені ножа, щоб відрізати шматок. Я взяв свій ніж і відрізав кусок хліба і сала. Я завжди мав при собі великий ніж. Він далі про щось запитував, та я не відповідав. Я жував і з кожною хвилиною відчував, що життя повертається до мене. Я старався з'їсти все одразу, та капітан порадив мені залишити дещо на потім. Але я не знав, що буде потім. Залишивши маленький

кусочок, я не поклав його назад у ящик, а ближче до себе, тоді я відчув себе краще.

«Капітане, я був голодний, тому не відповідав на ваші запитання», – нарешті сказав я. Він почав розпитувати мене про все. Про моє перебування в гетто та таборах. Я змушений був розповісти йому всю свою історію. Він тримав мене десь так з півтори години, а потім сказав мені, що він також єврей. Єврей з Києва. Він повернувся до Києва і втратив всю свою сім'ю. Він повернувся, та там вже нікого не залишилось.

«Ти хотів іти на фронт, воювати з німцями? – запитав він. – Загинуло дуже багато євреїв, тому світ потребує тебе».

Я засміявся і подивився на нього. Світ мене потребує? «Хто потребує мене?» – запитав я.

«Світ потребує людей, які вижили, бо вони мають розказати, що сталося, адже у це ніхто не вірить. Ми були далеко в Росії і не вірили в те, що чули, – сказав він мені. – Не йди туди. Ти вижив і тому маєш одужати. Війна скоро закінчиться і розпочнеться нове життя».

Ця розмова надала мені трохи мужності, і я сказав йому, що голодний і що давно вже нормально не їв. Протягом двох останніх років мені завжди не вистачало їжі. Якщо мені один день щастило, то наступні дні я міг голодувати. Моє тіло завжди відчувало голод. Коли живіт наповнювався, я був готовий виблювати, щоб знову їсти. Я нічого не міг з цим зробити. Скільки б мені не давали, все одно цього було замало.

Капітан сказав якомусь солдатку, щоб він покликав головного по кухні. Коли той прийшов, капітан сказав йому російською: «Ми маємо відгодувати його. Постарайся давати йому більше». Він порадив мені, щоб я ніколи не ставав першим у чергу, а завжди намагався бути останнім. «Я знаю, що для тебе важко чекати, але так буде краще».

У мене була маленька консервна банка, яку я прив'язав до пояса куском дроту. Це була моя тарілка. Також я мав ложку і великий ніж. Коли я ставав у чергу з цією банкою, і мені кидали туди їжу, я все з'їдав, не пройшовши і п'яти кроків. Але потім мене знову переслідував голод. У смітнику я знайшов велику консервну банку. Їх прислали американці, і влазило туди приблизно 5 фунтів. Я пробив у ній дві дірки і причепив її до свого ремня, а малу банку викинув.

Я став у чергу з цією великою банкою. В цей час роздавали сосиски і картопляне пюре. Старший по кухні наповнив мені цілу банку. Вона була важкою. Боячись, щоб ніхто цього не побачив, я накрив її своїм пальто. Ніхто не мав це бачити. Біля госпіталю було одне місце, поросле кущами. Я забрався туди і з'їв сосиски. До сьогодні відчуваю цей смак: картопляне пюре і сосиски.

Я їв і їв, і мені здавалося, що ще трошки, і я виблюю. Тоді я сказав собі: «Шимоне, зупинися!». Я з'їв приблизно половину банки. І що ж робити далі? Я вирив руками в землі невелику яму, поклав туди банку і накрити її листям з кущів (кришки від банки в мене не було). Лишень тоді я відчув себе краще.

Я ходив з допомогою милиць та палки. Я не знаю, як я взагалі міг ходити. Моя одна нога взагалі не рухалась, але я старався ходити. Знаєш, як мене тоді називали? Англійською це було би «старий дід». Мені було 39 років, а вони кликали мене «старим дідом». Ось як я виглядав: старий дід, зарослий волоссям. Я почав голитись один раз на тиждень.

На кухні мене продовжували підгодовувати, і я ставав все сильнішим. Потім капітан сказав мені: «Тепер я відправляю тебе в інше місце – на військову базу. Там працюють для армії. Там тобі буде добре. Це в Росії».

Я погодився. В лікарні я не міг більше перебувати. Я видужував.

Коли я прибув на військову базу, то знайшов багато таких людей, як і я, – тих, хто вижив. Їх також було направлено сюди з лікарень, щоб працювати. Я трудився з росіянами і ставав все сильнішим.

Софі була цей час у Дубно з іншими євреями, які вижили. Я знав, де вони знаходяться, і тому написав до неї листа. Солдат приніс цей лист моїй дружині, і Софі попросила його почекати кілька хвилин, щоб вона дала відповідь.

«Шимоне, повертайся назад. Повертайся назад у Дубно, і звідси ми поїдемо до Львова».

Я не знав, що робити, адже був вже зареєстрований. Я працював на військовій базі, яку не так просто було покинути. Як мені поїхати?

Я пішов до капітана і сказав, що моя дружина знаходиться у Дубно, і я хочу привезти її сюди.

«Забудь про це. Ти не можеш покинути базу», – сказав він.

Тоді я порозпитував: як від нього можна отримати документ?

Я дізнався: «Якщо ти хочеш щось від нього отримати, потрібно піти і купити декілька пляшок горілки». У мене були рублі, отож я пішов на базар, купив там горілку та приніс її до капітана в кабінет. На столі стояла склянка. Я взяв її і запитав: «Маєте ще одну склянку?». «Так», – відповів він. «Дайте її мені». Я налив йому півсклянки горілки і собі так само. Потім виставив на стіл пляшки, які мав із собою.

«Дайте мені папірець», – сказав я. Він взяв олівець і написав, що мені можна поїхати за своєю дружиною.

Я вирішив їхати поїздом. У цей час ходили тільки вантажні поїзди. Але коли я показав цей папірець провіднику, він сказав: «Це не годиться. Ви маєте піти до армійської штаб-квартири за дозволом».

Коли я прийшов до штаб-квартири, там не могли зрозуміти, про що я говорю і хто я такий. Що робити? Але я не здавався. Бо якщо здасися – тобі кінець. Подивившись довкола, я побачив маленького чоловіка, схожого на єврея. Там не було багато євреїв. Багато хто втік вглиб Росії, але тут майже нікого не було. Їх убив Гітлер.

Я підійшов до нього і промовив: «*Amcho*», – єврейський вислів, який ми вживали, щоб звернутися до іншого єврея. Він подивився на мене і запитав на їдиш: «*Fin vanet bist du?*» (Звідки ти?). Я розповів йому свою проблему, що моя дружина знаходиться в Дубно і я хочу перевезти її сюди, що ми маємо бути разом, а після війни підемо туди, де зможемо.

«*Bist du meshugga?* (Ти що, збожеволів?). Чому ти хочеш їхати за своєю жінкою? Тобі не треба повертатись до неї. Після війни у тебе буде багато жінок. Ти не повинен повертатись до неї. Війна там ще не закінчилася». Він казав дуже серйозно.

«Вона зараз там і я хочу бути з нею. Як я можу дістати квиток?» – запитав я.

«У тебе є рублі?»

«Так».

«Візьми двісті рублів у руку замість квитка. Коли підійдеш до поїзда, не поспішай, заходь останнім, – порадив він. – Тримай гроші в руці, і коли провідник попросить квиток, дай йому двісті рублів. Швидко сунь їх в його руку і заходь у поїзд». Так воно і сталось.

Я прибув у Дубно вночі. Війна ще не закінчилась. За сто миль від Дубна йшли бої. У Дубно не можна було вільно ходити. Росіяни були усюди, солдати стояли майже на кожному кроці.

Я знав, де шукати Софі. Вона мала жити у тому самому будинку, де жила, коли я залишив Дубно. Один росіянин зупинив мене. Та я мав документ. Я сказав йому, де я працюю, і що приїхав за своєю дружиною. «У мене є тютюн. Маєш папір?» – запитав я.

«Так, я маю папір, але не маю тютюну». Я відсипав йому трохи тютюну, отож він був щасливий. Цей росіянин провів мене до потрібного будинку.

Перше, що Софі сказала до мене: «Ти не повернешся назад, ми їдемо в Лопатин».

«Але ж я там зареєстрований», – запротестував я.

«Зареєстрований... зареєстрований, чого ти зараз боїшся? Забудь про реєстрацію. Поїхали зі мною в Лопатин. Там твій брат Ісак».

Ми поїхали в Лопатин.

СЕМЬОН-ПИВОВАР

Коли ми приїхали в Лопатин, на відстані сімдесят миль від Львова, росіяни дали мені роботу – керувати пивоварнею, варити пиво. Я не знав нічого про виготовлення пива, але сказав їм, що маю деякий досвід у цій справі.

У цій пивоварні не було нічого. Вони були кмітливими – вибрали людину, яка змогла би зробити роботу, змогла б знайти все необхідне. Я потребував особливої сировини – пшениці і хмелю. Я поїхав до росіянина, котрий збирав пшеницю в селян для російського уряду. Там все належало уряду. Я сказав йому, що керую пивоварнею і мені потрібно тонну ячменю. Коли я зварю пиво, то віддам його кооперативу. «Нічого не можна зробити. Ні», – сказав він мені. Я пояснив, що можу дати документ із записом про те, що він мені позичив ячменю. «Нічого не можна зробити», – повторив він.

Я повернувся і переговорив зі своїм братом Ісаком. «Спробуй дати йому кілька пляшок горілки і трохи ковбаси», – запропонував він. Я позичив горілку і ковбасу у селян і приніс це росіянину. Коли ми їли та пили, я сказав, що мені потрібна тонна ячменю. «Добре, без проблем», – відповів він, дав мені документ і написав записку. Тепер мені потрібно було йти до зерносховища, щоб взяти тонну ячменю.

Також мені потрібен був хміль. (Чи як це називається? Здається, дріжджі.)

Він порадив мені поїхати до Львівської броварні, якою керують росіяни. Я взяв селянина з возом і поїхав туди. Війна ще тривала і німці бомбардували. Але ця війна, коли я був уже вільний, була для мене дурною справою. Я не боявся.

Я мав подарунки – масло та інші продукти – для директора пивоварні, який жив там зі своєю сім'єю. Я хотів заїхати одразу на завод, але солдати зупинили мене. Я сказав, що я є директором пивоварні в Лопатині, що маю документи і хочу побачити директора. Солдат впустив мене і провів до його будинку.

Я побачив, що директор вийшов з будинку. Я не хотів зустрічатися з ним, поки не подарував привезене. Коли він пішов, я зайшов всередину будинку і запитав у жінки, що була там: «Ви дружина директора?». «Так», – відповіла вона. «Я маю подарунок для вас», – сказав я.

Все, що я подарував, було дуже дефіцитним, тому вона була дуже рада. Вона взяла в мене все. Я повернувся назад до воза чекати, коли директор повернеться додому.

Чекаючи на нього, я трохи перекусив. Я ніколи нікуди не ходив, якщо в кишені не мав щось поїсти. В моїй голові залишилось минуле. Мене не покидав голод.

Я почекав, поки директор зайде першим у свій будинок. Він повернувся додому і десь через п'ять хвилин я підійшов до будинку. Він вийшов, щоб привітатися зі мною і був дуже дружелюбним. Я розповів йому, хто я є, і що я від нього хочу. Він відповів: «Так. В мене цього достатньо». Мені дали все, що було потрібно. Перепочивши там кілька годин, ми повернулися назад. Дорога зі Львова до Лопатина на возі займала півдня і ніч.

Тепер я був готовий виготовляти пиво. Голова росіян, який був секретарем чи начальником, мав останнє слово. Я пішов до нього і сказав, що маю вже все для виробництва. Мені дали хіміка. Хімік зробив решту роботи. Я нічого не розумів про пиво. Його виготовив хімік.

Пиво має бути добрим, коли його запустити у великі контейнери та цистерни. Туди вміщається тисячі галонів. В середині воно має бродити 21 день, лишень тоді воно буде добрим.

На шостий чи на сьомий день голова прийшов і запитав, як справи. Я сказав, що все добре. В цистерні було маленьке скляне віконечко, через яке було видно колір пива. Пиво було коричневе. «Виглядає добре», – сказав він.

Хімік наказав, щоб ніхто нічого не чіпав. Адже якщо відкрити цистерну, то пиво може зіпсуватися. Цей чоловік – голова району, сказав, що хоче спробувати пиво. Він попросив мене відкрити цистерну. «Забудь про те, що говорив хімік», – сказав він мені і набрав склянку пива. «Дуже добре. Це хороше пиво!». Він був задоволений.

Він пішов, а через десять хвилин задзвонив телефон. Це був знову він. Голова сказав мені, що має сьогодні вечірку, і для неї я повинен відправити йому три діжки пива. Я відповів, що пиво ще не готове.

«Пришліть мені три діжки пива», – повторив він. Що мені залишалося робити? Я не міг з ним сперечатись. Ми приготували три діжки і відправили йому. Через 21 день службовці прийшли на пивоварний завод. Я дав їм скуштувати пива.

Зрештою ми віддали пиво кооперативові, а вони дали нам взамін ячмінь. Тоді ми не продавали за гроші, а всі речі обмінювали. Я повернувся до голови кооперативу тонну ячменю, яку він мені позичав. Отже, все було гаразд. Але пізніше, коли пиво закінчилося і ми мали починати знову, і виготовити ще більшу партію, у нас виникла проблема. Мій секретар показав мені у звітах, що не вистачає більш як сто бочок пива. Не вистачає!

Я подумав, що піду до цього чоловіка, голови району, скажу йому, що в мене не вистачає пива, і попрошу, щоб він дав мені документ, що брав пиво. Коли я сказав йому це, він відповів: «В тебе недостача? Тоді тебе буде ув'язнено». Я швидко зрозумів, що немає користі говорити з ним про документ. Я роздумував. Отже, потрібно вчинити інакше. Я сказав: «Я вертаюся. Можливо, бухгалтер зробив помилку. Я перевірю все самостійно».

Біля дверей він покликав мене: «Семьон (так звучить моє ім'я російською), підійди до мене». Я підійшов до нього. «Цієї ночі приїздить високі гості. Ми матимемо велику гулянку, більше як на сорок осіб. Нам потрібна ковбаса та горілка. Ми потребуємо багато речей, яких я не маю, і, звичайно, пива», – сказав він.

«Це все у вас буде, – запевнив я. – О котрій годині вам це потрібно?»
«О 4.30 чи 5.00».

«Все буде», – повторив я. Розмова була десь о десятій ранку.

Я бігав кругом. Люди робили горілку самі. Я говорив їм: «Ви дайте мені горілки, а я дам вам пива». Я вже був там типу начальника. Вони дали мені все, чого я хотів. Я організував усе. Я взяв воза і сам поїхав туди, де живе голова. Я дав йому все, і він сказав: «О, ти молодець! Тепер у тебе все в порядку». Я знав, що він мав на увазі.

Коли я повернувся назад в офіс, я викликав секретаря та хіміка. Я зробив все, як ті начальники, і наказав: «Від сьогоднішнього дня жодних записів про одержання пшениці і про кількість пива не будете робити, якщо мене не буде в конторі. Ніхто не записуватиме в звітах без мене». Вони відповіли: «Хорошо. Звичайно, ви ж начальник».

Прийшов день, коли я мав записувати звіти. Секретар почав розповідати мені про зерно, якого ми використали стільки-то, і пиво, якого мало бути стільки-то.

«Зерно? Ми не мали так багато зерна! Ми використали половину» – відповів я їй. «Ви не використали стільки, ви використали половину з того. Все, що ви використали, це тільки половина, і пива будемо мати тільки половину» – додав я.

Я вже говорив з ними досить грубо, і вони боялися мене. Що я сказав, те вони і записали.

Службовці приходили увесь час і пили пиво. А я був відповідальний. Якби мене спіймали, усі ці люди були б проти мене, незважаючи на все, що я зробив для них. Було небезпечно знаходитися тут далі.

Тож я знову звернувся до головного росіянина і сказав йому: «Ця робота дуже важка для мене. Я б хотів, щоб ви перевели мене до Львова».

Львів був великим містом і знаходився неподалік міста моїх батьків. Він був під контролем росіян. Я запропонував, що буду працювати в

кооперативі у Львові, допомагатиму розподіляти товари. Коли люди з цього району приїздитимуть за різними речами, я зможу робити так, що вони отримають все, чого потребують. Росіянин подумав, що це хороша ідея. «Ти хочеш поїхати у Львів?» – запитав він мене. «Так, але я хочу поїхати з дружиною».

Про все, що я запитував, він відповідав ствердно. Я зрозумів, що це добре для мене.

Я піднявся з крісла. «Сиди», – наказав він та дав мені ручку й аркуш паперу. «Запиши», – сказав він мені. «Я хочу відвідати дружину. Вона живе в Києві. Я не можу їхати з пустими руками – мені потрібно шкіряне пальто для неї. Мені потрібно це і це, і це, і це, і це». Він сказав, в який магазин потрібно іти. «Я постараюсь організувати все», – запевнив я.

Пройшов тиждень, можливо, навіть і більше, допоки я поїхав у Львів шукати шкіряне пальто. Він дав мені розміри, дав мені плаття своєї дружини, яке купив, щоб я зміг підібрати відповідний розмір. Він порадив одягнути на когось плаття, а зверху на нього пальто.

Я дістав шкіряне пальто, черевики, туфлі і плаття. Як я це зробив? Я виміняв це на пиво.

Все, що дістав, я віддав йому. Він поїхав побачити свою дружину на два чи на три дні. Коли він повернувся, призначив іншу людину керівником броварні. Після цього дав мені необхідний документ. Я виїхав до Львова.

Софі Стерлінг.

Сімон Стерлінг.

(Ці дві фотографії були зроблені для документів після закінчення війни).

Сімон Стерлінг після війни в Німеччині, 1946 рік.

«АНІ ГРІК!»

Коли ми приїхали у Львів, я пішов у міліцію. Я сказав, хто я, і що мені потрібне помешкання. Там було достатньо порожніх будинків та квартир, бо звідти вивезли євреїв.

«Вам не потрібно було до нас приходити», – сказали мені. «Йдіть у квартиру, яка вам до вподоби». Я пошукав і знайшов помешкання і деякі меблі, які мені сподобались.

Я пішов працювати в кооператив, де розподіляли товари. Звідти відправляли по чотири сукні у сорок сільських крамниць. Тож, взявши ці чотири сукні, а я був поставщиком, я повинен був відвезти їх у Львів, де їх розподіляли.

Я також їздив до інших кооперативів. Усе, що у них було, вони давали мені, але мали вони дуже мало. Одного разу я отримав чотири чоловічі хутряні шапки. Подивившись на хутро, я побачив, що воно дуже якісне, тому відклав одну шапку для себе.

Коли службовці прибували у Львів, вони зупинялись близько того місця, де був кооператив. Вони вже знали про мене. Ці хлопці виглядали так, ніби вони були зі спецслужб, вони не нагадували звичайних службовців. Одного разу коли вони прибули, один з начальників підійшов до мене і сказав: «Семьон, Семьон, давай вип'ємо пляшку горілки». Він дістав пляшку, а у мене був хліб, тож ми сіли і випили. Він підійшов до кількох коробок і сказав мені: «Семьон, у мене є наречена у Львові. Я збираюся відвідати її, але не можу поїхати з пустими руками. Мені потрібна сукня. Що ти можеш зробити для мене?».

Я сказав йому, що у мене є лише чотири сукні, але я маю розподілити їх. «Дай їм лише три», – сказав він і взяв сукню. Я не зміг відіслати товар тому, що у мене була нестача.

Іншого разу зайшов чоловік із спецслужб і побачив хутряні шапки. Тоді була зима і було дуже холодно. Він сказав: «Семьоне! Я візьму цю шапку. Вона якраз для мене. Це твоя проблема, що робити. Я забираю шапку. А ти нікому не розказуй, що я взяв її».

Спробуй відмов йому. Що я міг зробити? Тепер у мене було на одну сукню і на один капелюх менше.

Тож я пішов в одне місце, яке було наче чорний ринок. У мене була гарна сукня. Софі, одягнувши її поверх своєї одежі, пішла зі мною. Одна

жінка побачила її і запитала, чи не хочу я цю сукню продати. Я сказав ціну в рублях. Ми торгувалися в рублях. Я не пам'ятаю, на якій сумі ми зійшлись, це було 300 чи 400 рублів. Тож я продав її. Інші люди продавали на ринку дешеві сукні по 50 рублів, тож за ці гроші я купив чотири. Я продав одну з моїх шапок. Це була дуже гарна шапка. На гроші, які я отримав за неї, я купив три інших. Я перекрив усю недостачу. Весь час я повинен був перекривати все, що в мене забирали.

Я працював у Львові кілька місяців. Це було на початку 1945 року. Війна ще тривала, хоча вже було скоро до її закінчення.

На цей час у Львові найбільший відсоток мешканців становили українці; було близько двадцяти відсотків поляків. Євреїв залишилося лише декілька, тому що у Львові та в його околицях не було концентраційних таборів, тільки табори смерті. В Україні, в Дубно, в Луцьку також не було концентраційних таборів. Там була лише ліквідація. Ліквідація. Німці ліквідували євреїв у цих містах, тож їх там майже не залишилося. Вижили тільки ті, які (так само, як і я) переховувалися в лісах. Але не всі могли таке витримати: там не було легко. Це дуже важко комусь пояснити.

Коли війна скінчилася, росіяни дали наказ всьому польському населенню виїхати звідси. Львів повинен був відійти до української території. Деякі польські селяни поїхали на своїх возах. Їх переселили вглиб Польщі, у Сілезію. А німців, які проживали у Сілезії, було відправлено у Німеччину.

Євреї, які вижили, могли переселятись разом з поляками. Більше нікому цього робити не дозволялось, тільки євреям і полякам.

Я зрозумів, що це наш шанс поїхати з Росії у Польщу, а звідти у нас був би шанс потрапити в Ізраїль чи США. Я відмовився від роботи у Росії. Я сказав, що їду у Польщу. Вони погодились, і інша людина почала працювати на моєму місці.

Тож, ми та ще декілька євреїв зі Львова знайшли вантажівку і поїхали у Польщу. Ми прибули у Краків, де винайняли одне помешкання на всіх. Наша єдина мрія була залишити Польщу і Росію...

В цей час Польщу контролювали поляки під керівництвом російських комуністів. Хоча усюди було багато росіян, поляки тримали все під контролем, і вони б не дозволили покинути Польщу просто так.

Але я добре вивчив ситуацію. Я бачив, як люди поверталися з війни потягами, це були в'язні таборів з Греції, Угорщини, Чехословаччини. Росіяни дозволили їм приїхати у Польщу.

У помешканні ми вирішили, що потрібно видати себе за греків. Чому ми так вирішили? Тому що поляки не знали грецької мови, і на кордоні вони б не зрозуміли, що ми говоримо не грецькою.

Ми повинні були поїхати на польський кордон і далі пробиратись через Чехословаччину. Звідти ми мали б прямувати у Грецію. Ми дістали шапки, як у греків. У нас майже не було речей, тож ми спакували маленьку сумку, переважно з їжею. Без їжі я б тоді не пройшов і однієї милі. Голод переслідував мене багато років, тому я повинен був постійно мати із собою їжу.

Війна закінчилась, і ми вирішили перейти найближчий кордон. Якби нам не дозволили перейти його, ми б були змушені пройти ще п'ятнадцять миль до іншого кордону. Таким був наш план.

Коли ми добрались до кордону, російські солдати запитали нас, куди ми йдемо. Вони намагалися говорити до нас польською, але ми вдавали, що не розуміємо. Вони ще раз запитали, куди ми йдемо. «Ані грек. Ані грек! – сказав я єврейською. – Я – грек!»

«Я не вірю, що вони греки», – сказав один солдат.

«Як ти вважаєш, хто вони?»

«Яка тобі різниця? Пропусти їх!» – сказав інший.

«Греки, греки, греки», – продовжували ми говорити.

Нарешті солдат погодився. «Ідіть», – сказав він. Тож ми пішли. Пішли ми перейшли кордон до Чехословаччини.

Ми не хотіли залишатися там.

Під час нашої подорожі ми дізнались, що в Мюнхені були американці. Ми почули це від поляків, які поверталися до Польщі із Німеччини. Ми запитали їх, як там. «О, американці ставилися до нас чудово», – відповіли вони. «Американці дали нам їжу, сигарети та піклувалися про нас. Немає нікого кращого від американців». Тож ми вирішили, що потрібно йти в американську зону.

Ми прийшли до міста із залізницею. Нам не були потрібні гроші, ніхто не питав нас про квитки. Єдині подорожні їхали з інших країн, щоб дістатися до інших місць. Ми запитали, який поїзд йде до німецького кордону, та навіть провідники цього не знали.

Нарешті прибув поїзд, що їхав у потрібному нам напрямку. У ньому було багато російських солдатів-військовополонених. Ми заскочили в нього. Якщо чесно, то проштовхалися всередину. Я був сильніший, тож заштовхнув Софі через вікно. Поїзд рушив. Люди сиділи навіть на даху. Я тримався за поїзд обома руками. Швидкість не була сто миль за годину; поїзд їхав ніби кінь з возом. Коли ми рушили, я також проліз всередину.

На німецькому кордоні усі повинні були вийти з поїзда. Він далі не йшов. На нашому боці кордону була лише російська армія. «Ані грек, – сказали ми. – Ми їдемо у Німеччину, а звідти у Грецію».

Вони більше нічого не запитували і дозволили пройти через кордон.

До найближчого села в Німеччині нам довелося пройти близько п'яти миль. Як тільки ми добрались, то побачили американських солдатів,

гарно одягнених. Вони щось говорили до нас, але ми нічого не розуміли. Я сказав: «Греки, греки, ми греки».

Наша група складалась з близько ста осіб. Ми всі прибули з Чехословаччини. Троє чи четверо солдат взяли нас із собою. У одного солдата була ціла пачка сигарет. Він взяв одну собі, а інші роздав нам. Ми відчули себе вільними.

Солдати відвезли нас у табір, де були великі будівлі. Там знаходились американські військові. Ми боялися їх, тому що вони могли повернути нас назад, і це нас дуже непокоїло. Я був одним з лідерів нашої групи. Мені та ще одному чоловіку довелось представляти нашу групу. Я сказав: «Греки, греки, ми греки».

Солдати пішли та повернулися з хлібом, ковбасою, водою та кавою. Там були великі столи. Ми поїли там. Коли ми таке бачили? Ми були дуже-дуже щасливими.

Згодом підійшов один офіцер і почав говорити щось англійською. «Греки, ми греки, ані грік!» – відповіли ми. Адже ми боялися. Тоді він сказав на їдиш: «Чи є серед вас євреї? Чи можете ви говорити на їдиш?» Він знав, що все це «греки» було обманом. Потім він додав на їдиш: «Якщо ви євреї, вам немає чого боятися. Ви лише повинні сказати нам правду».

«Не лякайтеся нас, – продовжував він. – Я єврей і у нас вже були такі самі євреї, як і ви. Ми візьмемо вас під свою опіку, не бійтеся. Скажіть тільки правду, хто ви?».

Тож я сказав їм: «Так, ми євреї. Ми євреї».

Зліва: Сімон з групою друзів, які пережили Голокост. Німеччина, 1948 рік.

Сімон Стерлінг на демонстрації тих, хто вижив під час Голокосту.
Демонстрація поблизу Мюнхена (Німеччина) на підтримку Держави Ізраїль, 1948 рік.

ЖИТТЯ У ФЬОРЕНВАЛЬДІ

«Ми відправимо вас поїздом у Мюнхен», – втішив нас на їдиш американський офіцер. «В Мюнхені все організовано для людей, які вижили, і вам не потрібно нічого боятися. Все буде добре. Зараз в Мюнхені американська влада. Вами не будуть опікуватись німці, тільки американці. Тепер ви під опікою американської армії».

Молоді хлопці з нашої групи вже співали і танцювали. Там ми переночували. Ми були ніби в раю. Наступного дня прибула ще одна група зі ста осіб. Вони прибули сюди так само, як і ми. Вони називали себе греками. Тому я сказав їм: «Не називайте себе греками, ви ж євреї. Не забувайте про це. Тут вам нічого боятися».

Американці забезпечили нам вантажний поїзд до Мюнхена. Нам також дали на дорогу багато їжі. Коли поїзд зупинявся на окремих станціях, я виходив. Я зрозумів, що коли поїзд рушатиме, я зможу стрибнути в будь-який інший вагон.

За п'ять-шість миль до Мюнхена наші вагони відділили від поїзда. Поїзд рушив, а ми лишилися. Ніхто нас про це не попереджав, але ми не боялися, адже всюди була американська армія.

Пройшло не більше як півгодини, коли на вантажному автомобілі прибули військові з їжею: шоколадом, сигаретами, хлібом, різними консервами, типу тунця. У вантажівці були три-чотири солдати та капітан-єврей. «Ми привезли вам їжу. Не бійтеся», – сказав він на їдиш і наказав стати нам в чергу.

Коли відкрилася вантажівка, наші люди – вони були шоковані від того, що з ними відбувалося, а також від того, що залишилися живими, – почали стрибати всередину. Солдати на кузові виштовхали їх. «Тут достатньо їжі для всіх», – запевнив нас капітан.

Я так не робив. Я не поліз всередину.

Багато людей брали свою порцію по два-три рази, а деякі не отримали нічого. Тоді ми сказали: «Зачекайте! Чому ви так багато взяли? Ось чоловік, який взагалі нічого не отримав! А ось жінка, яка теж нічого не має!». Ми знову почали все ділити, і кожен отримав по пакету. Ділити це все прийшлося нам самим, бо капітан не втручався до цієї справи. Ми сказали один одному: «Якщо продуктів буде забагато, то можна взяти вдруге, але якщо дехто не має взагалі, то потрібно віддати йому». Так ми і зробили.

Ми ходили відкрито. Нашому щастю не було меж, ми не могли повірити, що ми вільні. Тепер можна було не боятися убивств чи розстрілів.

Капітан оголосив, що поїзд буде за годину чи дві і відвезе нас у Мюнхен. Після прибуття ми маємо добратись до *Дойче музеум* – Німецького музею. Ми не знали де це, але почули: «Збирайтесь біля Німецького музею».

На вокзалі в Мюнхені нам сказали йти до автобану, це як трамвай. Коли ми зайшли, то побачили декількох німців і почали кричати: «*Heraus, Heraus!*» (Геть, геть!) – так, як вони звикли кричати до нас. Німці втекли, бо дуже злякалися.

Ми зайшли в цей трамвай і наказали кондуктору відвезти нас до Німецького музею. Він злякався; він аж затрусився. Натомість ми не боялися. Німців не було видно. Не було видно німецьких поліцаїв зі зброєю. Ми були під американським захистом. Й усе тут було американське.

У музеї було багато людей. Сама будівля була досить великою, там могло б розміститись декілька тисяч людей, тому американці облаштували музей під притулок. Тут була кухня, де готували їжу. Адже їжа – це найважливіше. Всі думали тільки про неї. Коли ти голодний один день, а потім поїси, то одразу забуваєш, що був голодний. Але коли голодуєш роками – це зовсім інше. Роками я не куштував навіть шматочка цукру, я навіть забув, що це таке. Все що я їв – це сира картопля, морква, кусень хліба. І звичайно цей кусень міг бути тільки черствим, таким що його не можна було вкусити, тому завжди доводилось змочувати у воді. І навіть така їжа вважалась доброю.

Усіх переміщених осіб розділили на групи. Нас мали відвезти до різних таборів. Раніше в цих таборах утримували німецьких солдат, але зараз їх там вже не було. Особисто я хотів залишитись в Мюнхені, але Софі сказала, що краще буде піти в табір з рештою людей. Я вже встиг познайомитись з декількома людьми в цьому місті, і вони порадили: «Шимоне, залишайся в Мюнхені. Чому ти повинен їхати туди? Мюнхен – це велике місто».

Але я все-таки поїхав у табір, бо не хотів сперечатися із Софі.

Нас відвезли в табір Фьоренвальд, де нам виділили окрему кімнату. Все необхідне сюди привозили американці. Вантажівки виділила армія. Вони організували нам кухню, де ми могли снідати, обідати, вечеряти. Дали нам достатньо їжі, різний одяг, сорочки та взуття.

Мене призначили кимось на зразок судді у Фьоренвальді, бо там траплялися крадіжки й інші різні проблеми, тому потрібні були люди, які б займались усіма цими справами. Вибрали трьох людей, з тих хто вижив: один чоловік був раніше суддею, інший адвокатом, і також мене. Ми вислуховували людей і вирішували, що робити. Між усіма я був найврівноваженішим і завжди говорив: «Навчіться бачити очима цієї людини. Намагайтеся зрозуміти її думки та причини». Я завжди

намагався їм допомогти. Якби я мав освіту, то міг би бути сьогодні адвокатом. Думаю, з мене був би хороший адвокат.

Незважаючи на те, що ми знаходились у Фьоренвальді, нас відпустили всюди. Пройшло дуже багато часу, поки я усвідомив, що вільний. Вільна людина! Ніяк не міг у це повірити. Я хотів поїхати у Мюнхен, бо я був вільним. І нам на це не потрібні були гроші. Поїзди та інше для нас були безкоштовними.

Мій брат Ісак залишився в Мюнхені. Він був сам-один. Колись він мав дружину і двох дітей – хлопчика сімнадцяти років і дванадцятирічну дівчинку, проте їх усіх вбили.

Я знав, що в Сполучених Штатах, у Філадельфії, в нас була родина. Я пам'ятав, що дівоче прізвище моєї мами було Бодек, але ж ми не знали їхньої адреси. Ми не знали, як з ними зв'язатися. Багато людей писали своїм родичам у Сполучені Штати чи Канаду, а дехто хотів поїхати в Ізраїль. Ми ще не знали, куди хочемо поїхати, лишень щоб тільки не залишатись в Німеччині.

Приїхавши до американського військового штабу у Мюнхені, ми запитали, чи хтось тут розуміє єврейську мову. Там було багато євреїв, але мало хто з них міг добре говорити на їдиш. Вони дуже погано знали цю мову, але розуміли.

Один лейтенант, якому було тридцять чи сорок років, розумів їдиш. Він дістав телефонну книгу Філадельфії і подивився прізвище Бодек. Цей лейтенант знайшов декілька людей з таким прізвищем. Він назвав імена, але всі вони були американськими. Я пам'ятав Вольфа і Аарона Бодеків. На жаль, вони вже померли. В цій книзі було три чи чотири прізвища Бодек.

«Давайте я напишу всім цим сім'ям листи. Ви мені скажете, яке ці люди мають до вас відношення. Якщо лист потрапить до Бодеків, яких ви розшукуєте, то вони відпишуть. Згода?» – запропонував лейтенант.

Я розповів лейтенанту, що моя мама була із сім'ї Бодек. Вона мала у Філадельфії трьох братів: Вольфа, Аарона і Береля. Їхня сім'я переїхала з Шуровичів у Сполучені Штати ще до мого народження, але я пам'ятаю, що мама завжди згадувала їхні імена. Коли моєму дідусеві Моше Бодеку було 75 років, він поїхав у Філадельфію відвідати їх. Там він пробув рік. Про все це лейтенант написав у листах і відправив їх до Америки.

Ми отримали лист від Паули Елліс – моєї двоюрідної сестри. Її батько і моя мати були рідні брат і сестра. Її лист був написаний англійською, тож ми попросили американця його перекласти. Паула знала, ким ми були, тому відповіла на наш лист. Вона запевнила, що зробить усе можливе, щоб ми виїхали у Штати. Ми були дуже раді цьому.

А ще ми знайшли родича в Хартфордї, штат Коннектикут. Його звали Сем Гросс. Його мама і мій батько були рідними братом і сестрою. Ми написали Сему Гроссу лист і також отримали відповідь.

Паула передала кілька посилок зі Сполучених Штатів. Ми постійно з нею листувались. Вони написали, що запросять нас і що ми повинні приїхати до них. Проте в цей час законодавство Сполучених Штатів не дозволяло в'їзд. Тож ми чекали.

Через деякий час Паула написала своєму другу сім'ї судді Луїсу Левенталю, котрий працював тоді із генералом Клеєм у Франкфурті, Німеччина. Він представляв інтереси євреїв у таборах для переміщених осіб. Луїс був офіцером і мав великий авторитет. У нього була власна машина, водій та охорона. Паула в листі прислала нам фотографію цього судді. Перед тим як поїхати в Німеччину, він організував вечірку і запросив Паулу. Тож ця фотографія була приклеєна на зворотний бік запрошення на цю вечірку.

Ми вирішили, що я та Ісак повинні навідатись до нього. Штаб генерала Клея був надзвичайно великим. Довкола були солдати. До нього не дозволялось ходити ближче, ніж на двадцять кварталів. Вулиці були перекриті, і ніхто не міг ні проїхати, ні пройти.

Ми прийшли туди, і солдати запитали англійською, куди ми направлялися. В цей час ми вже знали багато. Ми ще не розуміли англійської, але знали їдиш, німецьку, польську і російську. Тому до нас привели солдата, який розумів німецьку. Тоді ми вже дуже добре розмовляли німецькою. Ми сказали цьому солдату, що маємо запрошення до судді Левенталя і показали йому фотографію.

Він сказав: «Так, це суддя Левенталь». Солдат провів нас до наступного охоронця, і ми сказали йому все те саме, що і попередньому, на що він відповів: «Йдіть далі і знайдете його». Ми зайшли в офіс, там було багато іноземців – від простих військових до представників вищої влади. Солдат сказав, щоб ми зачекали.

Коли черга дійшла до нас, ми підійшли до чоловіка, який сидів за столом. Я запитав його: «Ви розмовляєте німецькою?». Він відповів, що так.

Тоді я сказав йому, що маю запрошення до судді Левенталя. Він подивився на фотографію і сказав: «Це не запрошення».

Я заперечив: «Якщо ви нам не вірите, то зателефонуйте йому». Суддя знав, що ми маємо прийти, бо Паула написала йому листа. Охоронець не захотів йому телефонувати. Він наказав двом солдатам зі зброєю відвести нас до будівлі, де був Левенталь. Це було те саме місце, де працював генерал Клей.

Ми не боялися, навіть якби нам загрожувала в'язниця. Нам би давали їсти, не били б, не зробили б нічого поганого.

Ми піднялися на ліфті до офісу судді. В приймальні було більше двадцяти офіцерів, вони всі працювали за столами. Я не знав, як виглядає суддя Левенталь, але бачив його на фотографії і був упевнений, що його тут не було. Солдати, які нас супроводжували, сповістили, що вони мають провести двох людей, у яких є запрошення до судді. Один чоловік запитав наші імена, подивився на запрошення і відкрив свій записник. Він сказав, що ми не маємо призначеної зустрічі із суддею. Коли я побачив, що він дивиться у записник, я подумав: «О, ні! Нас, мабуть, посадять у в'язницю, щоб розслідувати, хто ми такі».

Потрібно було якось виправляти ситуацію. Я запитав офіцера: «*Farshtais Yiddish?*» (Ви розумієте їдиш?). «Так», – відповів він.

Я заговорив до нього на їдиш, попросивши таке: «Накажіть солдатам вийти звідси, а тоді я скажу, хто ми є насправді. Але не наказуйте солдатам нас вивести».

Він пильно подивився на нас. Але оскільки цей чоловік також був євреєм, то наказав солдатам вийти. Я розповів йому, хто я є, розповів, що моя родина живе в Філадельфії і суддя Левенталь наш родич. Він зателефонував і сказав судді, що люди на ім'я Шимон і Ісак Стерлінги заявили таке і таке...

«Гаразд, дозвольте їм зайти. Проведіть їх до мого кабінету», – відповів суддя.

Чоловік провів нас. Як тільки ми зайшли, Левенталь щось дуже швидко йому сказав, наскільки я зрозумів, щоб ніхто не турбував і не заходив. Коли ми закінчимо розмову, то вийдемо самі.

Біля дверей кабінету стояв солдат зі зброєю.

Суддя Левенталь сидів на високому м'якому кріслі за великим столом, за яким зазвичай сидять судді. Він запропонував нам сісти на два великі крісла навпроти нього. Левенталь пильно дивився на нас, не відриваючи очей, близько десяти хвилин. Взагалі нічого не говорив, тільки дивився. Я також мовчав – мені було байдуже. Він все ще продовжував дивитись. Мені було байдуже. Я не маю на увазі, що мені було все одно, – я просто не боявся. Я завжди згадую про страх, бо довгі роки я постійно боявся. Але тепер вже ні.

«Спочатку я хотів би знати одну річ: як ви сюди добралися?» – запитав він на їдиш. Ми розповіли йому всю історію: як одержали його фото від Паулі Елліс і як добралися до нього без запрошення.

Потім він розпочав розмову про мою родину: «У вас надзвичайно хороша родина у Філадельфії, дуже добрі і сердечні люди, чудові люди. Вам не слід так переживати, тому що поїдете до Сполучених Штатів. Я зроблю все, що в моїх силах, щоб якнайшвидше відправити вас туди. Скільки вас взагалі?».

Я відповів, що маю дружину, брата та брата моєї дружини Міхаеля.

«Я не хочу дуже розпитувати вас про пережите. Я все знаю; сиджу тут, але все знаю, усі деталі подій». Ми були в нього приблизно три чверті години, і за цей час нас ніхто не потурбував.

«Можливо, вам щось потрібно, бо я можу вас усім забезпечити», – сказав суддя. Ми йому сказали, що зараз живемо у Фьоренвальді і там є їжа та кухня.

Його дружина була також в Німеччині, але не працювала в його відомстві. Вона також носила форму – американську форму. Одного дня вона приїхала провідати нас у Фьоренвальді і привезла нам гарний подарунок.

Ми чекали виїзду до Сполучених Штатів три роки. В цей час, у 1946 році, у нас із Софі народилася донька, яку ми назвали Фейга, на згадку про мою матір. Ми замінили це ім'я на Філіс вже тут.

У Конгресі Сполучених Штатів проводилося безліч дебатів про те, як змінити закон, зробити його досконалішим, дозволити людям в'їжджати в країну. Коли президентом став Трумен, він прийняв багато людей з таборів для переміщених осіб. Першими мали приїхати люди, у яких є родичі у США. Я, Софі і Міхаель отримали документи. З якоїсь причини документи Ісака ще не були готові. Ми почали готуватися до виїзду, а він мав приїхати пізніше.

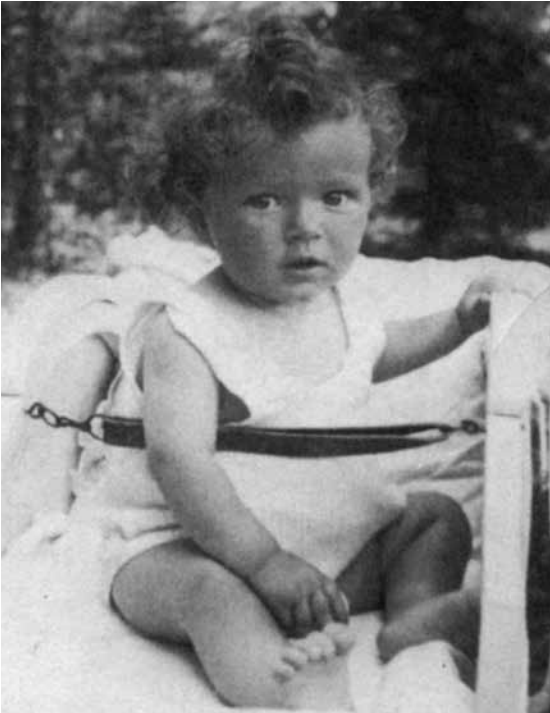
Паула хотіла вислати нам гроші, але Сем Гросс сказав їй, що вже це зробив. Новий закон передбачав, що переміщені особи нічого не платитимуть за проїзд. За це заплатить уряд Сполучених Штатів. Отже, Сем Гросс вислав гроші, але вони повернули йому ці гроші.

Софі з донькою Філіс у Фьоренвальдському таборі для переміщених осіб.
Німеччина, 1946 рік.

Софі і Філіс у таборі для переміщених осіб. Німеччина, 1946 рік.

Філіс Стерлінг, 1946 рік.

Софі тримає Філіс (зліва) і Бетті – доньку її брата Міхаеля в таборі для переміщених осіб, 1946 рік.

Зліва направо: брат Сімона – Ісак Стерлінг, Софі, Філіс і Сімон у Фьоренвальдському таборі для переміщених осіб, 1948 рік.

Софі з братом Міхаелем Райсом у Філадельфії, 1954 рік.

Софі і Філіс у 1948 році.
За рік до еміграції у США.

Сімон Стерлінг (другий справа) з друзями, які пережили Голокост, в Німеччині, 1948 рік.

Сімон Стерлінг (стоїть на задньому плані) з друзями, які пережили Голокост. Фьоренвальдський табір для переміщених осіб у Німеччині, 1948 рік.

Сімон (стоїть ліворуч) на весіллі в таборі для переміщених осіб.
Весілля та народження траплялися досить часто.

Сімон у Німеччині, 1948 рік.

ЗЕМЛЯ ОБІТОВАНА

Коли ми добралися до Нью-Йорка, то почули, як промовляють наше прізвище – Стерлінг – з гучномовця. Вони сказали, що мій двоюрідний брат з Хартворда штату Коннектикут чекає на нас. Сем Гросс говорив на дуже примітивному їдиш. Він сказав нам, що забере нас до Хартворда, тому що Паула і Моріс зараз у Флориді. Коли вони повернуться додому, у Філадельфію, ми зможемо самі вирішити, де хочемо жити. Хартворд? Філадельфія? Тоді це для мене нічого не означало.

Ми добре провели час із Семом. Він був дуже багатою людиною. У нього був прекрасний приміський будинок з чудовим садом, також він володів багатоповерховим будинком у Хартворді. Я був з ним, куди б він не пішов. Раз ми зайшли в його будинок і спустилися вниз у підвал. Там був один єврей, який працював у Сема теслею чи ще кимось.

«Це мій двоюрідний брат, який щойно приїхав з Європи», – сказав Сем тому чоловікові.

Він підійшов до мене, поплескав по спині і шепнув на їдиш: «Коли Сем Гросс ваш двоюрідний брат, вам немає чого хвилюватися».

Коли він торкнувся мого плеча, він розбудив мене. Як він розбудив мене? Я подумав, Сем Гросс – багата людина, але він не може зробити мене багатим. Він може дати мені 1000 або 2000 доларів, але мені необхідно заробити на життя самому.

Це прийшло мені на думку, коли він поплескав мене по спині: «Не будь залежним від когось. Залеж від самого себе. Ти вижив. Спробуй використати свою силу так, щоб тобі не було необхідності залежати від когось».

Коли Паула і Моріс повернулися додому, вони зателефонували Сему і попросили його відправити нас до Філадельфії. «Якщо ви хочете залишитися в Хартворді, я організую для вас кімнату. Якщо вам тут не подобається і ви їдете до Філадельфії, Хартворд завжди буде для вас відкритим», – сказав він нам. Я ніколи не забуду цього.

Вони посадили нас на поїзд, і ми поїхали до Філадельфії. Нас зустрічали Моріс та Паула Елліс з дітьми, сестра Паули Адель Чері та її чоловік Натан. Нас посадили в автомобіль і привезли до будинку Паули.

Моріс і Паула мали великий будинок на 52-й вулиці. У ньому було напевне з 15 кімнат. Для нас вже підготували умебльовану кімнату.

В будинку працювали дві жінки: одна прибирала, друга куховарила. Вони організовували вечірки, на яких познайомили нас з багатьма людьми. Дехто з них трішки розуміли їдиш, а дехто – ні. Я знаходив з ними спільну мову.

Ми прожили в будинку Моріса і Паулі чотири тижні. В цей час було дуже важко знайти помешкання, але вони поселили нас біля молочного магазину Селлерів у Вінніфілді. Вони хотіли, щоб ми були близько до них. Ми весь час підтримували зв'язок з Морісом та із сім'єю. Вони приходили до нашого помешкання, а ми ходили до них.

Моріс був дуже прекрасним, хорошим джентльменом. Хоч би де він ходив, я був разом з ним. Якщо він ішов до міста у справах, я теж ішов до міста. Він возив мене автомобілем довкола і показував різні місця у Філадельфії. «Сімоне, – говорив він мені, – я ніколи не займався роздрібною торгівлею. Тому мало на ній розуміюсь». Він казав, що не може дати мені жодної поради про роздрібну торгівлю.

Я мовчав, тому що не знав, що сказати. Оскільки я не знав нічого про Сполучені Штати, я вирішив, що найкраще мовчати і слухати.

«Ти працюватимеш у мене, – сказав Моріс. – І тобі слід трохи вивчити мову». Він мав фабрики в Хегерстоуні, штат Меріленд, і в Філадельфії, на Маркет Стріт, 420. Там виготовляли жіночі панчохи. Він влаштував мене кур'єром. Я пакував коробки.

Більшість наших покупців з Нью-Йорка розмовляли на їдиш. Тому я запитував їх: «Як воно в Нью-Йорку?». Вони казали мені, що в Нью-Йорку не загубишся, якщо знаєш єврейську мову, тому що тут є багато євреїв, і більшість з них розмовляє на їдиш.

Я думав. Як мені розпочати власну справу? Що робити? Я завжди мав бізнес. У Щуровичах ми мали млин і торгували деревиною. Один житель Нью-Йорка порадив мені, якщо я захочу почати бізнес, завітати до нього. Він дав мені свою адресу.

Чотири тижні по тому я вирішив, що мені потрібно спробувати свої сили. Я міг би купити деякі товари і поїхати в Нью-Йорк. Я знав, які тоді були смаки і які номери найбільше шукали. Я знав також, що і де знаходиться. Тож я розповів Морісу про свої плани.

«Ні, ні. Тобі ще зарано, – сказав він. – Ти ще не знаєш мови. Ти ще мало знаєш про тутешній світ».

«Пройде багато часу, поки я навчуся, – відповів я. – Я не можу чекати так довго. Мені необхідно навчитися всьому якнайшвидше, піти найважчим шляхом».

Він пішов додому і розповів про це своїй сім'ї. Телефон не переставав дзвонити. «Сімоне, що трапилось? Якщо тобі що-небудь потрібно, ми можемо допомогти», – говорили мені. Мене переконували, що я маю

залишитись працювати у них. Якщо мені були б потрібні гроші, вони б дали їх мені. Я трішки перелякався. Мені було незручно, бо я вирішив діяти всупереч волі сім'ї.

Я сказав їм, що ціную все, що вони зробили для мене, але мені необхідно спробувати якомога швидше розпочати свій бізнес, адже у мене є жінка і дитина. Я вже вирішив, і збирався зробити те, що зможу. Я не міг залежати від них, бути під їхнім дахом. Коли я працював на них – я був наче всередині. А я мав бути назовні. Така моя вдача, тому що протягом останніх років я жив під відкритим небом. А тут я жив під будинком.

Одного дня Джек, менеджер, запросив мене на ланч. Він трішки говорив на їдиш. Під час ланчу один хлопець щось спитав у Джека. «Що він хоче?» – запитав я у Джека на їдиш. Він сказав мені, що хлопець шукає роботу. Він ще навчався у школі, але то були літні канікули. Я сказав до хлопця: «Ходи зі мною, і ти матимеш роботу». Я запропонував йому власну роботу. Джек подивився на мене зі здивуванням.

«Джек, я йду геть, – пояснив я. – Я не можу тут більше працювати. Я повинен іти власним шляхом. Необхідно спробувати. Я втратив достатньо часу в житті, і я не можу його більше втрачати. Мені необхідно зробити це тепер, негайно!»

«Візьми хлопця із собою нагору. Я розповім Морісу, що ти знайшов собі заміну і з завтрашнього дня більше сюди не повернешся», – сказав він. Моріс вибіг зі свого кабінету: «Сімоне, зайди».

«Я збираюсь працювати на себе, і не хвилюйтеся, ви ніколи не матимете зі мною клопоту, – сказав я. – Я не проблемна людина. Ви побачите, що я зроблю це. Я впевнений, що чогось досягну і ви пишатиметеся мною».

В нього не залишилось вибору.

Коли я повернувся в офіс, то побачив, що з Хейджерстоуна прибула вантажівка з товаром – сто дюжин кантрону. Це жіночі панчохи. Цей товар користувався дуже великим попитом. Кожний, хто приходив, хотів його придбати. Його навіть не встигали виробляти – не було відповідної техніки.

Я сказав Джеку, що хочу купити цих сто дюжин кантрону. Його секретарка Рослін, яка записувала замовлення, сильно розхвилювалась. «Я маю так багато клієнтів. Я обіцяла його великій кількості людей», – сказала вона.

Моріс випадково почув цю розмову і розпитав, що відбувається. Коли Джек розповів йому про нашу проблему, Моріс сказав до секретарки: «Немає питань. Забудь про своїх клієнтів. Передайте товар Сімону».

Їхати мені у Нью-Йорк сьогодні чи завтра? Я думав поїхати одразу. Я зателефонував Софі, щоб порадитись з нею.

«Сімоне, можливо, ще рано», – сказала вона.

«Софі, будь ласка, не говори мені більше нічого».

«Роби так, як вважаєш за доцільне. Ти краще розумієшся на цьому, Сімоне. Я не нав'язую тобі нічого», – відповіла вона.

Поки я стояв на тротуарі біля фабрики Моріса, поруч проходив один замовник з Нью-Йорка. Він знав мене, бо я пакував для нього окремі товари. Проходячи, він запитав мене: «Ти не знаєш, чи вони мають кантрон?»

«Я не можу сказати вам, чи вони його мають. Я можу тільки сказати, що я більше там не працюю. Я започаткував свій бізнес і вже маю сто дюжин кантрону», – відповів я. Він подивився на мене і не сказав ні слова, підійшов до ліфту і піднявся нагору. Я розраховував, що він повернеться, бо знав, що там не було нічого для нього.

Через хвилину він був внизу. «Сімоне, скільки?»

«Слухайте, тепер ви повинні знати. Я скажу вам правду. Це є перші сто дюжин, які я купив, і це моя перша справа», – сказав я. Моріс сказав Рослін ціну, і вона продала мені партію на 50 доларів дешевше. Тридцять п'ять років тому 50 доларів були дуже великі гроші. Я сказав цьому чоловікові правду – скільки цей товар для мене коштував. Він заплатив мені повну ціну, і я отримав 75 доларів прибутку. Я заробляв 35 доларів на тиждень як кур'єр. В той час 35 доларів на тиждень було хорошим заробітком.

Він наказав мені запакувати два ящики і відправити їх до автобусної станції. «Ти зачекай там – я підійду», – сказав він.

Я злякався. Я не хотів, щоб хто-небудь вкрав коробки, тому я поставив коробки разом і ліг на них. Люди проходили і дивилися на мене. Та чи мені було не байдуже, що вони на мене дивляться? Я не нікого не обікрав. Хай собі дивляться.

Він прийшов десь за годину і сказав мені завантажити ящики в автобус. «Тепер ходімо зі мною на ланч», – промовив він. У забігайлівці він замовив для мене й для себе сандвіч та каву і сказав: «Я бачу, що ти розумієшся на бізнесі. І ти з усім впораєшся. Я бачу це. Я впевнений у тобі. У тебе є олівець? – запитав він. – Запиши».

Він дав мені номери товарів, які він хотів придбати. Спершу номери для кантрону. «Вартість не має значення. Про ціну не питай. Якщо вони мають товар, купи його. Купи мені це і це. Не переживай, що переплатиш – ти повернеш витрачені гроші. Ти матимеш прибуток, не переживай за це».

Також він запитав мене: «Можливо, тобі потрібні гроші?», – але цього разу я мав власні гроші.

«Ось моя адреса в Нью-Йорку», – сказав він. «Наступного разу ти можеш зробити все сам. Сідай в цей автобус з товаром. Потім візьми таксі до мого магазину в Нью-Йорку».

Я слухав дуже уважно і зосереджено. Кожне слово, яке він сказав, я записав. Ми попрощалися, і автобус поїхав. Я повернувся у місто.

Моріс і Паула Елліс, родичі Сімона, які оплатили дозвіл на виїзд у США Сімону, Софі та Філіс в 1949 році, і сердечно прийняли їх, як родину.

Сімон і Софі з Паулою Елліс у 1972 році.

Зліва направо: Сімон, його сестра Нехамі Перел, яка приїхала з Ізраїлю, Френк Сусман і Софі в магазині Френка у Філадельфії, 1970 рік.

«Я МІГ БИ КУПИТИ ЕМПАЙР-СТЕЙТ-БІЛДІНГ»

Інколи Моріс запрошував мене пообідати. Ми йшли в «Горн та Гардартс» на перехресті Маркет та 4-ї вулиці. Усі продавці панчо ходили сюди. Вони усі шукали від Моріса інформації. Я сидів, як дурник, мовчки слухаючи їхні розмови. Вони розмовляли англійською, тому я розумів лише деякі слова.

Деколи я ходив обідати туди сам. Я говорив до продавців на їдиш. «Де ваша компанія?» – питав я їх.

«Перехрестя Маркет та 4-ї».

«А ваша?».

«Там, на перехресті Маркет та 3-ї».

Всі фабрики були навколо вулиці Маркет. В мене були адреси кожної з них. Я ходив до виробників. До Моріса я більше не заходив, бо знав, якщо я до нього піду, то він дасть мені все, що потрібно. Я хотів зробити все сам. Я хотів сам купити, заплативши за це. Це було важливо для мене.

Я прийшов до одного чоловіка і сказав йому: «Послухайте, я працюю на себе». Він думав, що Моріс мене звільнив. Я сказав йому, що це не так і що хочу спробувати працювати на себе. Насправді, Моріс сказав мені: «Спробуй, і якщо протягом одного-двох днів у тебе нічого не вийде – повертайся».

Я дещо придбав у цього чоловіка. Він запакував товар, і я відніс коробки до свого двоюрідного брата Френка Сусмана. Я запитав, чи зможу скласти коробки у нього на горищі. У Френка був магазин на 3-й вулиці, біля Маркету. «Звичайно, занось», – сказав Френк.

Я пішов на іншу фабрику і купив великий жмут трикотажу. Наступного дня я прокинувся дуже рано, взяв коробки в автобус, перед цим зробивши етикетки. В Нью-Йорку я заплатив таксисту 50 центів за те, щоб він прив'язав ці коробки до даху своєї машини, і ми поїхали на вулицю Орчард. Я поклав товар навпроти дверей офісу замовника і покликав його. Він вийшов і витріщився на мене. Він не міг зрозуміти, адже він говорив зі мною лише вчора, а сьогодні я вже тут з крамом.

Він перевірів замовлення і заплатив мені за все. Я отримав хороший прибуток і о 14.30 повернувся у Філадельфію. В мене було ще досить часу, тому я не пішов додому. Я пішов у місто. Вдома на життя не

заробиш. Я вирішив навідатись до Моріса і розповісти йому про все, що я зробив. Я все детально розповів йому. Він був дуже радий за мене.

Той чоловік з Нью-Йорка сказав мені, що я можу відправляти йому товари залізницею через пошту, а він буде надсилати мені поштою оплату чеками. Скоро на пошті мене вже знали всі. Я не мав потреби багато говорити, адже на товарі були прикріплені етикетки. Але я починав повільно розуміти англійську, і вивчив кілька слів. Я зустрів поляка, який працював на пошті, і з ним розмовляв польською мовою. Там ще був один росіянин, і я говорив з ним російською. Дехто говорив німецькою, тож я також міг спілкуватися з цими людьми. Тоді я знав більше п'яти мов, і завжди міг знайти з ким поговорити.

Під час однієї поїздки до Нью-Йорка я уклав угоду з трьома братами-євреями, які займались панчішним бізнесом: вони купляли велику кількість товару й експортували його в Європу та інші країни. Їхнє перше замовлення було 2000 дюжин сировини, неготового, нефарбованого товару. Моріс виконав замовлення.

«Коли товар прийде, я хочу отримати за нього гроші за десять днів», – сказав я замовникам.

«Зазвичай ми платимо протягом тридцяти днів».

«Я знаю, але заплатіть мені за десять днів, тоді я знову повернусь і ми зробимо більше». Вони погодились.

Отже, на 9-й день я не знав, що відбувається. Я вирішив поїхати в Нью-Йорк і заночувати там. Я сподівався, що наступного дня вони заплатять.

У мене завжди були адреси тих, з ким я мав справи, – їхні робочі адреси, домашні адреси та адреса одного з родичів. Навіть якби їх не було на місці, я мав, де зателефонувати і довідатися про них. Тож я мав домашню адресу цих братів.

Приїхавши у Нью-Йорк, я дочекався вечора. Близько 9-ї години я пішов до будинку одного з братів і постукав у двері.

«Хто там?» – запитав він.

«Сімон Стерлінг».

«Що ти тут робиш?».

«Я приїхав у Нью-Йорк і мені немає, де переночувати, тому я прийшов до тебе», – відповів я йому. Це була неправда, хоча я не любив обманювати.

«Ну, заходь». Потім він сказав на їдиш: «Сімоне, злодюга, ти ж прийшов за грішми, а не для того, щоб переночувати».

Я визнав це. Він зрозумів мене. Переночувавши, зранку ми пішли на склад. Брати дали мені чек і зробили ще одне замовлення на ще 2000 дюжин товару.

Коли я повернувся до Моріса з першим чеком та новим замовленням – він дав мені 100 доларів. Отже, мені було 50 доларів від братів і 100 від Моріса. Це була велика сума. За ці гроші я міг би купити Емпайр-Стейт-Білдінг. Ось як я тоді почувався. Все було чудово.

Так тривало близько року. Я заробив трохи грошей і частину з них поклав у банк. Я почувався ніби «велика шишка».

Мій штаб був на Третій вулиці, в магазині Френка Сусмана. Весь мій товар був у нього на горищі. Френк був моїм двоюрідним братом. Коли ми привозили відразу тридцять коробок до магазину Френка, він істерично вигукував: «Сімон, ти блокуєш мені двері, і люди не можуть зайти».

Я говорив йому: «Френк, я вдячний тобі за те, що ти дав мені притулок, та я постараюся знайти інше місце». За хвилину він змінював свою думку. Він не дозволяв мені виїхати. Він не взяв у мене за оренду жодного пенні.

Я, натомість, завжди намагався приводити до нього покупців. Я вже знав багатьох людей, які працювали навколо. Зустрічаючи їх, я запитував: «Що ви збираєтесь купити?». А тоді казав: «Ходіть зі мною, ходіть зі мною. Френк, у мене є новий покупець для тебе». Я знав, що вони вчасно заплатять. «Ти дай йому в кредит, – говорив я Френку. – Якщо він не заплатить – заплачу я». І таким чином бізнес Френка процвітав.

Упродовж п'яти років я вів спільний бізнес із Семом Шварцманом, наша компанія мала назву «Амерікен Байпродактс». Ми експортували секондхенд-одяг в Європу. І хоча я достатньо заробляв, я не хотів цим займатись. На нас працювало багато людей, у нас було обладнання, вантажівки і преси. О 8-й годині ранку я повинен був бути на роботі, щоб відкрити наше приміщення, а коли всі йшли додому – я його закривав. Мені це не подобалось. Я хотів працювати надворі. Мені так подобалось. Отже, я продав цю компанію і повернувся у торгівлю панчолами.

В той час коли в панчішному бізнесі стало більше конкуренції, я почув про таку річ, яка називається конвертери. Деякі підприємці купували бракований товар і зшивали верхи і низи панчо. Конвертувати означало ремонтувати їх.

Я пішов до Моріса і запитав, чи він має браковані речі. Він сказав, що може дати мені десять коробок. Я запитав Моріса про ціну.

«Забудь про це, вони браковані».

«Морісе, я не хочу придбати тільки цей брак. Я хочу придбати брак, який ти будеш мати завтра і наступного тижня», – сказав я йому.

Тож, він сказав дівчині: «Видай йому рахунок на незначну суму».

Хтось сказав мені, якщо я хочу бракованих речей, то потрібно йти до братів Бейрд – Карла і Дональда – на Делавар авеню. З ними я також мав багато бізнесу. Якось, коли я був на їхньому складі, Дональд покликав мене. Він запитав, коли я приїхав до цієї країни, і я йому все розповів.

Я не любив говорити з будь-ким про будь-що, тому що мої історії – я не дуже гарний оповідач. Я думав, що для мене найкраще взагалі нічого не розповідати, адже я погано знаю мову. А їдиш люди тут не дуже добре розуміли. Краще було взагалі не говорити. Я ж побачив, що люди мене не можуть зрозуміти. Я відчував, що, оповідаючи, лише завдаю собі болю, а я не хотів відчувати біль. Я пережив достатньо болю. Більше мені не треба.

«Я бачу, ти знаєш, що робиш, – сказав мені одного дня Дональд Бейрд. – Я хочу відходи від переробленого бракованого матеріалу». Завжди було десь 40–50% відходів від браку. Люди, яким я продавав брак, очевидно, мали відходи.

Я сказав йому покликати Джо, водія вантажівки. Я не втрачав жодної хвилини. Півгодини для мене вже було довго. Коли Джо повернувся, ми завантажили брак і відвезли його до одного з моїх покупців.

Я продав йому брак і сказав, що хочу забрати відходи. Він послав одного хлопця, і той викинув в'язанку відходів на тротуар. Ми зважили їх на вагах, запакували у вантажівку і повернулись до Бейрдів. Було вже пізно, за хвилину вони мали закриватись. Коли вони відкрили великі коробки – вони не могли в це повірити. Я був у них вже втретє цього самого дня – мотався взад і вперед.

Було літо, і я прів від спеки та від пилу. Я був брудний, як свиня. Я прийшов додому, зняв одяг і прийняв ванну, щоб відмитися. Я був такий брудний, що вода була чорною від пилу з коробок та усього іншого. Я не розумів, як це потіти тут, у США. Тут інший клімат, ніж в Європі. Я помився, повечеряв і зранку повернувся до Бейрдів. Вони дали мені чек, і я отримав хороший прибуток.

До біса панчохи, вирішив я. Отож, я почав займатися бізнесом з відходів.

Одного дня, коли я вже досяг досить багато, до мене зателефонував чоловік на ім'я Дейв, який займався бізнесом з відходів. Я знав про нього. Він був дуже спритним підприємцем і міг обманути. Взагалі-то, його ніхто не цікавив. Він попросив мене зайти. Я подумав, що він має щось для мене, тому зайшов.

Я чекав годину, поки він прийме мене. Секретарка поставила йому на стіл чай. Він пив чай з печивом і не хотів турбувати себе розмовою зі мною.

Нарешті, він сказав мені, що хоче продати 75 дюжин трикотажу за дуже високою ціною. Я мав покупця в Нью-Йорку, який хотів товар, але він би не захотів платити таку суму. Я хотів отримати на цьому хороший прибуток. У мене не було бажання працювати за копійки.

Я сказав йому: «Дейве, ти не обов'язково повинен продавати це через мене, ти це розумієш. Є багато покупців, яким можна продати твій товар. А мій час є цінним, і я не можу його гаяти».

Коли я пішов, він зателефонував іншому виробнику і сказав: «Що з цим новачком? Він говорить, що його час є цінним». Той відповів: «Дейв, його час справді є безцінним, він зайнята людина й у нього немає часу. Він повинен мати прибуток – без прибутку він не працює».

Дейв зателефонував мені знову. Він сказав, що я маю продати це за ціною, яку запропонує покупець. Чоловік з Нью-Йорка не хотів купувати прямо у нього. Він наполягав, що я повинен бути в цій справі посередником. Я відіслав замовнику трикотаж, а він вислав гроші. Після цього я не хотів мати з Дейвом ніяких справ.

Я продовжував працювати з братами Бейрдами і був зайнятий день та ніч. Також я добре проводив з ними свій вільний час. Ми разом ходили в нічні клуби. Інколи я приходив додому п'яним. А щоб напиться, я мав випити досить багато. Деколи я випивав аж надто багато.

Коли Ду Понт втратив свій патент на нейлон, бізнес на відходах почав занепадати. Я почув про нову актуальну справу – подвійний стрейч. Одинарний, якщо натягнути, починає рватися, натомість подвійний стрейч не розпускається. Тому я взявся за цю справу.

Софі погодилась допомагати мені. Я взяв її до Аллентауна. Купивши там трохи доброго, подвійного стрейчу – один чи два ярди, я відсилав матеріал до майстра, щоб той пофарбував його. Потім матеріал доставляли замовнику. Деколи я і Софі проводили там весь час.

Люди мають звичку думати: «Я не вмію робити щось інше». Але це неправда. Спробуй щось нове, і помалу ти навчишся, і знову будеш в бізнесі.

В Америці кожен, хто хоче працювати, може завжди знайти роботу, якщо здатний працювати. Я йшов з торгівлі не за тиждень, а за рік наперед. Я бачив задалегідь, чим все це закінчиться. Я зробив так з панчохами і з відходами. І за півроку я залишив подвійний стрейч. Коли з'явився поліестер, це зруйнувало стрейчовий бізнес. І я вирішив, що з мене досить. Я припинив бізнес.

І ось що я маю. Зараз я сиджу і думаю, і мене зовсім не хвилює, що я не в бізнесі. Я насолоджуюсь тим, що я на пенсії. Я повинен зараз іти в бізнес? Звичайно ж, ні!

Сімон і Софі на весіллі у родичів. Філадельфія, 1969 рік.

Сімон в Ізраїлі, 1967 рік.

Ісак, брат Сімона, в Ізраїлі, 1967 рік.

Зліва направо: сестра Сімона Нехама Перел, його брат Ісак, чоловік Нехами Ешяху Перел і Сімон в Ізраїлі у 1967 році. Нехама переїхала в Ізраїль до війни. Ісак залишився після війни в Мюнхені.

Сімон і Софі у Філадельфії, 1972 рік.

Софі Стерлінг вдома, 1980 рік.

«НІКОМУ МЕНЕ НЕ ШКОДА»

Якось у Польщі був один чоловік, я знав його дуже добре. Його звали Касіл Гіман. У нього була дружина і діти, але він не мав багато грошей. Навіть не знаю, чи все його майно коштувало кілька сотень доларів в американських грошах.

Коли він заробив декілька пенні, то поїхав закупити яйця на селах, тижневий запас. Запакував їх у дерев'яні ящики і завантажив на віз. Щоби захистити яйця, цей чоловік брав різану соломку, яка пом'якшувала удари; проте соломка була дуже тонкою, десь із півдюйма товщини. Він стелив її в ящики, а потім клав на неї яйця, і так шар за шаром.

Йому потрібно було їхати приблизно двадцять миль до місця, де він міг продати ці яйця. Поки цей чоловік добирався туди, багато яєць розбилось, і він втратив половину грошей. В той час яйця продавали не дюжинами, а ящиками, в яких було приблизно 60 яєць. Ціни мінялися щоразу.

Тож цей чоловік добирався додому повністю розбитий, він заробив лише декілька пенні, на які мав закупити яйця. Але він втратив на цьому багато грошей.

І ось, не доїжджаючи додому, він побачив вогонь. Його сім'я жила в цьому селі, тому він намагався їхати швидше. Коли він був поблизу села, то вистрибнув з воза, щоб подивитися, де пожежа. Все село вибігло дивитися на пожежу.

Горіла мала халупа, яку хтось використовував для заготівлі дров. Вона, практично, нічого не вартувала; можливо, якихось п'ять доларів. Касіл глянув і промовив сам до себе: «Все село спостерігає, як горить ця комірчина. Я маю проблеми. Я прогорів на продажу яєць, але біля мене немає нікого».

Він розповідав мені цю історію декілька разів, оскільки не міг забути.

«Вони жалкують за цією маленькою комірчиною, а я витратив усі свої гроші на яйця, і мене нікому не шкода».

Я згадав цю розповідь, коли мені наснилося минулої ночі. Мені снився один сон про війну, я ще досі його бачу. Я прокинувся і весь тремтів. Спустився сходами і закури́в сигарету. Я сів у крісло і згадав про яйця, вогонь і те, як ціле село спостерігало за маленькою палаючою комірчиною.

Ця історія нагадує мені про зустріч тих, хто вижив, яка має відбутися скоро. До неї так багато уваги. Але євреїв спалювали в Європі мільйонами, і ніхто не дивився на це. Згоріли всі, і нікого не було навкруги.

А зараз усі прийдуть. Усі, хто вижив, організують зустріч. Чи будуть там розваги? Чи будуть там промови? Мені таке не подобається. Та я не критикую. Я не знаю, чи я правий чи ні.

Який відсоток цих людей лишився? Два відсотки чи три? Отже, три відсотки організують велику зустріч. На мою думку, вони ніколи не зможуть пояснити, що відбулося.

Упродовж війни я побував у багатьох місцях. Ніхто не обговорює ці місця та події, бо звідти нікого немає. Не залишилось жодних свідків. Наприклад, поблизу нас було село Миколаїв, яке розташоване недалеко від залізничної колії. Декілька добропорядних єврейських родин жили там. Німці вивели їх усіх до невеликої гори. Люди викопали собі могили. Німці поспихували євреїв у цю яму, за винятком двох людей, яких залишили в живих, щоб вони закидали землею мертвих. Німці розстріляли цих людей. А коли ті двоє закінчили закопувати, німці також розстріляли і їх. Ніхто не знає про це. Нічого. А таке траплялось у тисячах сіл.

Ніхто про це не говорить, розповідають лишень про гетто у Варшаві, про Треблінку, Аушвіц чи Майданек, де були більшість з тих, хто вижив.

Я пам'ятаю таке. Коли я був у таборі в Золочеві, німці забрали людей до бродівського гетто. Вони не повезли їх до Треблінки чи Аушвіца. Вони забрали їх у ліс. Чотири чи п'ять тижнів до того німці підготували великі ями, та ніхто про це не знав. Вони вивезли їх з гетто вантажівками і розстріляли. Софі розповіла мені це, також я чув цю саму історію від декількох людей, які були в бродівському гетто. В той час там було приблизно 12 тисяч євреїв. Коли вони закінчили, коли вбили всіх євреїв, німці ліквідували. Вони поприбирали все, і селяни мали працювати на цій землі, ніби нічого не було.

Поблизу нас було місто Берестечко. Тут жило декілька тисяч євреїв. Люди навіть не знають, що в цьому місті колись жили євреї. У Берестечку, Лопатині та Радехові. В Радехові була залізнична станція, де їх загнали у вагони і відправили у Белжець.

Ніхто навіть не розповідав про Белжець. Сотні тисяч польських євреїв з мого села та з ближніх околиць були забрані у Белжець. Мій батько та дві мої сестри разом зі своїми дітьми також були відправлені туди. Німці знищили їх, а їхні тіла спалили. В Аушвіці люди працювали, а в Белжеці цього не було. Німці привозили людей поїздами, й одразу ж знищували.

Після того як у Белжеці вбили всіх євреїв, німці розбили всі будинки і знищили табір. Вони насадили сосни, щоб приховати це. Не залишилось жодного знаку. Жодного. Все виглядало так, ніби тут нічого й не було.

Я був рік у лісах. У мене не було інформації, що відбувалося, та я знав, що навколо не було євреїв, за винятком тих кількох, хто, як і я, переховувався у лісах. Я не міг повірити, що я зможу вижити, що я на власні очі зможу побачити іншого єврея. Коли росіяни звільнили мене, я побував у давніх

містах, де жили євреї: Радивиліві, Дубно, Луцьку, Мінську. Я не бачив там жодного єврея, жодного. А було ж сотні тисяч євреїв.

Про це не говорять, розумієш. І це бентежить мене. А треба спитати: «А куди ж зникли люди?».

Пізніше, коли я після війни потрапив до Кракова, я зустрів декількох людей з Аушвіца та інших таборів. Я не міг повірити, що зможу побачити тих, хто там вижив. Ти би бачила, як вони виглядали. Я бачив дівчат, які мали вигляд старих жінок. Їх обличчя... їх волосся було обрізане. Вони не мали волосся. Вони все ще були одягнені в смугасту форму.

На кожній зустрічі вони будуть розповідати. Але ж де люди зі Львова, де євреї з Дубна, з Луцька? Це неймовірно.

Антон Лукашевич помер декілька років тому. Кожного місяця, відколи я приїхав у Штати, я не переставав висилати його сім'ї гроші. Коли Лукашевич жив, я вислав гроші йому. А коли він помер, то його дружині. Коли ж вона переїхала до Канади, у неї там була сестра, я вислав гроші сину Лукашевичів, якому було сімнадцять чи вісімнадцять років, коли я був у Польщі. Я не припиняв це робити. Коли я приїхав у США, я почав висилати по п'ять доларів кожних два місяці. Пізніше – більшу суму; от лише декілька тижнів тому я знову надіслав йому гроші.

Насправді, він не отримує власне гроші. Я надсилаю долари у польську організацію, а вони дають йому чек. У Польщі є магазин, де продають американські товари, і він може купувати за чеки лише в цьому магазині.

Декілька років тому я написав Лукашевичу. Я попросив дізнатись, чи Станіслав Мазак, польський священик, який був прихильним до мене, потребує чогось. Я також надіслав йому золотий хрест. Лукашевич відписав, що священик хотів дістати мундштук від кларнета для племінника. Він не міг дістати його у Польщі. Я надіслав йому декілька мундштуків. Це було все, що він хотів.

Недавно я отримав лист від сина Антона. Він написав, що хтось проінформував польський уряд, що священик Мазак допомагав євреям у період війни. Тож уряд нагородив його медаллю та золотим хрестом. Коли він піде на пенсію, вони йому платитимуть більше через це. Мазак був хорошим джентльменом, гарною людиною.

Якби щонайменше двадцять відсотків людей у Польщі були такі, як Мазак, вижило б значно більше євреїв. Та їх було дуже малий відсоток. Дуже, дуже малий відсоток.

Філіс, донька Сімона, з Франкою Лукашевич на церемонії нагородження її та її чоловіка Антона званням «Праведник народів світу». Саскатун, Канада, 1990 рік.

ЕПЛОГ

У Сполучених Штатах я мав справи з багатьма людьми. Ні з ким у мене не було проблем. Я завжди працював з усіх сил. Я намагався бути схожим на інших, тому що по-іншому і не могло бути...

Тільки коли я приходив додому і лишався сам, то ставав самим собою. Це була геть інша людина. Я ніколи добре не спав. У моїй пам'яті завжди виринали картинки про війну. День і ніч, день і ніч, день і ніч.

Де кілька ночей тому, уві сні, німці бігли за мною із зарядженими гвинтівками. Вони спіймали багато євреїв. Євреї все тікали і тікали, але німці вбивали їх. Оскільки я був втікачем, то й утік знову. Вони бігли слідом за мною, але я був дуже сильний і молодий, тому перестрибував усілякі небезпечні місця. Це тривало довгий час. В останню мить, коли вони були близько біля мене, я прокинувся.

Я подивився на годинник. Була друга година ночі, точніше десять по другій. Я дихав дуже тяжко. Зійшов вниз, викурив три сигарети і не зміг заснути.

Я знову ліг о 4.30. Полежав хвилину і встав знову: ходив навкруги, проглянув газету, ліг назад у ліжко. Знову піднявся, читав газету. Дивився у вікно, але це не допомогло. Я виглядав у вікно, чекаючи, що настане день. Близько п'ятої ранку я ліг і заснув на годину.

Зі мною так буває дуже часто. Цьому ніколи не буде кінця. Ніколи не буде кінця. Коли я спілкуюся з людьми, котрі пережили те саме, що і я, – вони розповідають, що з ними відбуваються ті ж самі речі, що мають такі ж погані сні.

А тоді настає ранок. Я бачу знайомих людей. Не те щоб я не хотів розповідати їм, просто вони не зможуть цього зрозуміти. Вони будуть сприймати мене як безголового, чи ще там якось. Тому нічого не розкажую. Бо що вони знають? Вони ж нічого не знають.

Взагалі-то, вони знають багато чого. Тільки не знають про те, що відбувалося. В цьому будинку я належу до чоловічого клубу. Тут всі дуже чудові люди. Ми розмовляємо про різні речі. Але я не розповідаю їм про це, тому що вони не хочуть знати. Якби я почав їм розповідати, вони не зрозуміли би, про що я говорю. Розумієш?

Отже, буде краще, коли я мовчатиму.

ЛИСТИ З ФЬОРЕНВАЛЬДУ, ТАБОРУ ДЛЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

5 січня 1945 р.

Дорога Нехамо!

Я, моя дружина Софі і наш брат Ісак якимось чудом залишилися живими. Проклятий Гітлер – неможливо викласти тобі все це в деталях. Ми будемо щасливі, якщо ми одержимо листа від тебе та твого чоловіка. Сестро, коли ти отримаєш цей лист, будь-ласка, негайно надішли нам телеграму. Ми хочемо знати, чи ти жива. Ми у Львові. Пиши нам на цю адресу, яку я тобі даю. Коли я отримаю від тебе листа, відпишу детальніше. 14 осіб з нашого міста залишилися живими, але з розбитими серцями. Сестричко, будь-ласка, зроби все можливе, щоб ми швидко отримали від тебе листа.

Цілую, мої любі. Твій брат Шимон.

6 грудня 1946 р.

Дорога сестро!

1 листопада ми отримали лист, що з тобою все добре. Але, дорога сестричко, дата нашого від'їзду ще не відома. Ми ще маємо зачекати. У нас є близькі родичі, які хочуть нас прийняти в Америці. Це сім'я Бодєка, зі сторони нашої любі мами, і також наш двоюрідний брат Сем Гросс. Він син сестри нашого любого тата. Ми робимо все можливе, щоб поїхати в Америку. Ми одержали листи від наших близьких родичів, і завдяки їм, дорога сестричко, не втрачаємо надії.

З твоїх листів я здогадався, що ти не отримала листа, в якому я писав, хто залишився живий з нашого села Щуровичі. Вижили – Мендель Фрідман і його син Ісак, Піна Поташ і її двоє дітей, Мендель і Мотль, Яков Поташ, Фішель Фіш, Мані Фіш, Йосель Парнас, Бессі Голд, Шмуель Фельдер, Міхаель Райс і Лайке Райс. Нам сказали, що Шерман Мозес живий і перебуває з російськими військовими. Як ми залишилися живі – самі не розуміємо. Ти можеш уявити, що з Радехова вижило тільки близько 50-ти євреїв? А можливо, навіть і менше. Мабуть, п'ять чи шість zostалися живими з Берестечка.

Люба сестро, ми просимо тебе писати щонайменше одного листа на тиждень. Можливо, ти сердита, що я не писав раніше. Після того, як народилася наша донечка Фейгеле, вона була дуже хвора і я повинен був відвезти її в лікарню. Лікарня в 30 км звідси і кожен день я проїжджав цю відстань. Це тривало чотири місяці, лишень цього тижня я забрав її додому. Дякувати Богу, з нею усе гаразд.

Тепер тільки уяви мій біль. Зараз моєму сину було би вже 10 років. Його забрали від нас. Як це жахливо. Зараз, коли є нагода розповісти про

це, я просто не можу цього зробити. Мій розум не збагне, що ми втратили найцінніше у нашому житті.

Міхаель, брат Софі, також має доньку. Її назвали Бейла Чарна, іменем її мами – Чарни Зінгер.

*Найщиріші вітання твоєму чоловіку і дітям.
З найкращими побажаннями і поцілунками,
Шимон.*

22 вересня 1947 р.

Дорога Нехамо!

Ми отримали твого листа і хотіли б тебе побачити, так як ти нас. Тепер ти єдина наша сестра. Ти запитувала, чи потрібно багато часу, щоб виїхати.

На жаль, ми точно не знаємо, але відчуваємо, що це вже не може тривати довго. Все має свій кінець, і це також повинно закінчитись.

Ми дуже хвилюємося через заворушення, які є в нашій країні, Ізраїлі. З останніх новин здається, що все буде спокійно і ти зможеш жити в мирі на єврейській батьківщині. У будь-якому випадку, ми хочемо, щоби ти була обережною і виходила на вулицю лише за необхідності. Дякувати Богу, у нас все добре.

З донькою Шимона і Софі все гаразд.

Люба сестричко, ми застерігаємо тебе ще раз: будь обережною. Потрібно трохи потерпіти і зачекати, поки минуть погані часи, а не піддавати себе небезпеці. Не хвилюйся за нас. Ми якось справляємося.

Цілуємо і вітання всім вам. Ісак.

17 січня 1948 р.

Люба Нехамо!

Нарешті, ми маємо можливість зв'язатися з тобою. Не варто й казати, що ми стежимо за новинами тричі на день, щоб знати, що відбувається в Ізраїлі. На жаль, останнім часом звідти приходять багато поганих новин. Ми занепокоєні і дуже сильно переживаємо за кожного, але особливо за тебе. Ми почуваємося винними, що написали так мало, щоб попередити тебе, як потрібно поводитися в такий серйозний і небезпечний час. На жаль, ми маємо дуже великий досвід, як вести себе в таких випадках, хоча це і сумний досвід. Ми багато чого навчилися. Ми усвідомлюємо, що не можна порівнювати те, що ми пережили, з тим, що зараз відбувається в Ізраїлі, проте розуміємо – потрібно захищатися, як можеш. Потрібно завжди бути на сторожі, мати великий запас їжі і не виходити на вулицю, коли у цьому немає потреби. Ми сподіваємося, що все скоро щасливо закінчиться.

Будь-ласка, пиши нам часто – тоді ми будемо знати, що відбувається там у тебе. Ми в порядку, посилаємо поцілунки всім вам і будемо раді почути від вас гарні новини.

Ісак і Шимон.

20 серпня 1948 р.

Мої дорогі!

Ви не можете уявити того задоволення, коли до нас прийшов ваш лист. Ми переживаємо за вас і за ситуацію в Ізраїлі. Але, дякувати Богові, поки людина живе – людина надіється. Ми дуже налякані, бо свого часу пережили багато лиха. Дуже чудово мати звістку від вас.

Ми маємо дуже милу донечку Фейгеле. Вона схожа на твою маму. Сьогодні вона отримала подарунок від Ісака і тепер каже, що любить тільки його. Вона говорить все, що думає. Вона наша втіха.

Вибачте мені, будь-ласка, що так мало пишу. Я тут дуже самотня. Всі їдуть в неділю і не повертаються аж до п'ятниці, приходять лишень на Шабат. Вони намагаються заробляти на життя, бо грошей, що ми отримуємо на один тиждень, вистачає тільки на один день. Боляче боротися так довго. Воля Божа, ми вже стільки всього пройшли, тож ми виживемо і в цьому таборі та виїдемо з Німеччини.

Я пишу однією рукою, в той час як в іншій руці тримаю дитину. Вона чудова і єдина наша втіха.

Цілую тебе і твоїх дітей.

Софі.

1 грудня 1948 р.

Мої дорогі!

Я не можу писати про те хвилювання, яке приніс нам ваш останній лист. Минуло три місяці, відколи ми мали звістку від вас, про усі ваші проблеми в Ізраїлі. Ми хвилювалися.

Сподіваємось, що до нашого від'їзду в Америку залишилось ще недовго. Тепер наше життя в таборі дуже нудне, і ми прагнемо чим скоріше його залишити. Я думаю, ти розумієш, чому ми хочемо їхати в Америку, де ми знайшли родичів. Вони всіляко турбуються про нас, і приготували нам місце для проживання. Ми дуже хочемо їхати, хоча і маємо деякі сумніви і відчуваємо певне спустошення у душі. Ми маємо надію, що ви приїдете до нас в Америку, або ми будемо мати можливість приїхати з Америки до вас в Ізраїль. Ісак напише вам окремих лист.

Цілуємо. З найкращими побажаннями,

Твій брат Шимон.

16 лютого 1949 р.

Дорога Нехамо!

Я отримав лист від Сімона в перший же день його приїзду до нашого двоюрідного брата у Філадельфію. Він не написав багато, окрім того, що в цій сім'ї дуже чудові люди. Я впевнений, що ти отримаєш від нього листа. Я дуже радий, що з тобою все добре, і що твої діти граються з новонародженим.

З того часу, коли Сімон і його сім'я поїхали, для мене вже не має значення, коли поїду я. Я живу в Мюнхені, маю чудову квартиру і також заробляю гроші. З Сімоном було все по-іншому. Він жив у таборі для переміщених осіб. Лише уяви, які там були умови.

Я дуже стурбований, що немає можливості приїхати і побачити тебе в Ізраїлі. На жаль, у мене немає грошей. Поїздка вартує 300 доларів, а зараз це для мене забагато. Я вірю, що за першої нагоди приїду з Америки, щоб побачити землю Ізраїлю. Ця надія не покидає мене. Будьмо живі і здорові!

Ісак.

Ісак прожив у Мюнхені до 1972 р. В останні дні свого життя він переїхав до Тель-Авіва під опіку своєї сестри Нехами. Він похований в Ізраїлі.

ЕПІЛОГ ДОНЬКИ

Лише в середині 1980-х тих, хто вижили під час Голокосту, стали всіляко заохочувати розповідати та записувати свої історії. Відтоді багато з тих, хто вижив, відчули полегшення, знаючи, що інші хочуть зрозуміти, що вони відчували. Поспішаючи залишити своє свідчення, ці люди мріяли, щоб їхні розповіді стали пересторогою для майбутніх поколінь. Я сподіваюсь, що мій батько, розказавши мені свою історію, відчув полегшення. Безперечно, видання цієї книжки принесло полегшення для мене. Мої батьки пишалися б мною, знаючи, як і я, що ця книга служить пам'яткою про тих, кого ми втратили. Ми пам'ятаємо їх.

Я щаслива, що мої батьки мали багато друзів серед тих, хто залишився в живих. Вони обмінювалися розповідями під час нескінченних ігор в карти, не маючи потреби пояснювати свої почуття іншим. Вони стали родиною. Завдяки моїм тісним зв'язкам з дітьми тих людей, які залишились в живих, я щаслива, що маю товариство, де для розмови потрібно мало слів.

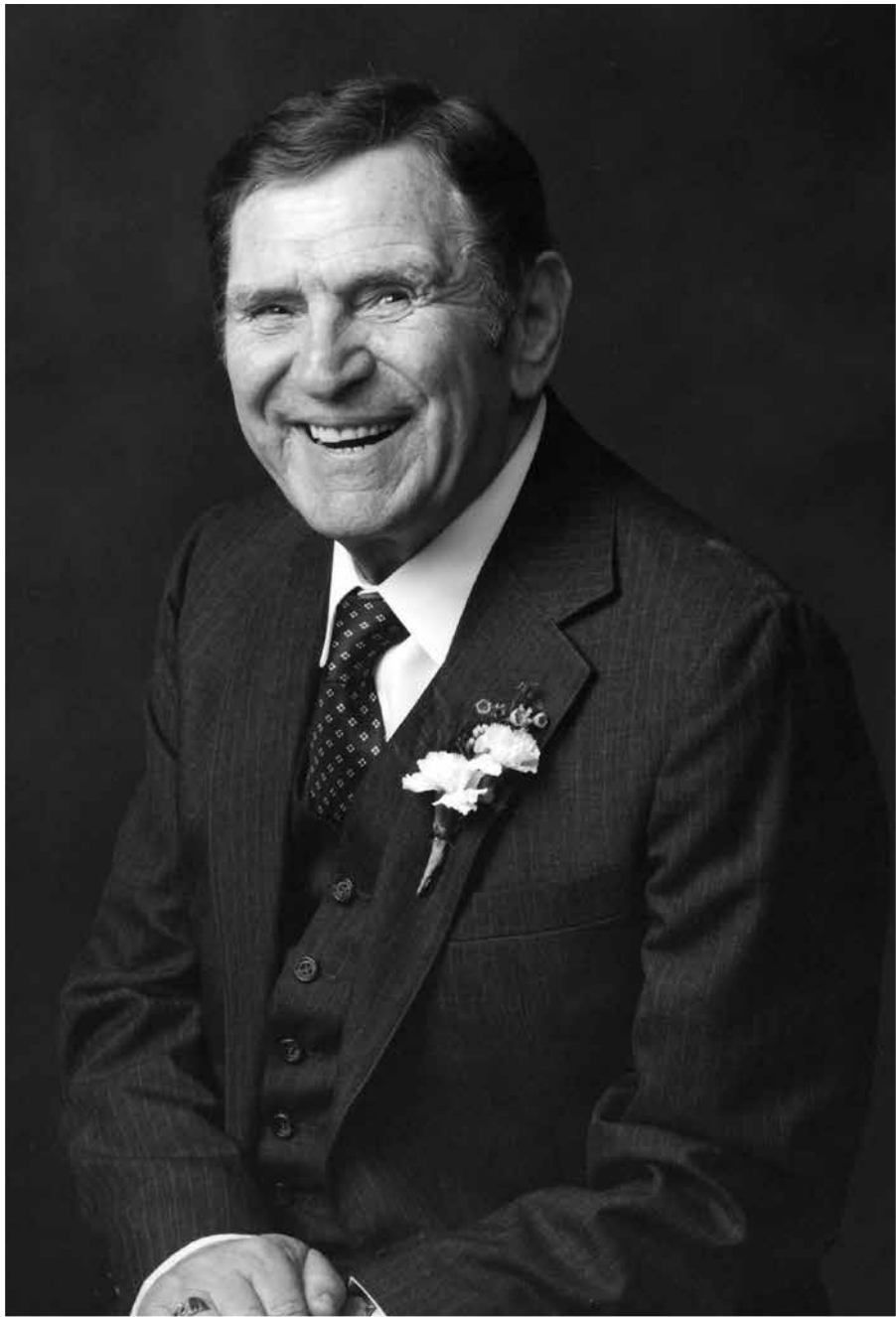
Будучи спадкоємницею своєї родини, я відчуваю великий біль у серці, гордість та відповідальність. У спробі примиритися з історією моєї родини першим важливим кроком було визнання власних особистих

Мій батько і я у Філадельфії в 1950 році.
Рік після імміграції моєї сім'ї до США.

втрат. Будучи дитиною, я завжди відчувала, що мої проблеми є незначними порівняно з тим, що пережили мої батьки. Мені потрібно було визнати те, що, хоча я ніколи не була знайома зі своєю втраченою родиною, ці втрати справжні. Я мала відчути скорботу за братом, за дідусями та бабусями, дядьками та двоюрідними братами і сестрами, з якими мала б розділити життя.

Іншим важливим кроком у досягненні духовного спокою з історією моєї сім'ї була зустріч та подяка родині Лукашевичів, яка з великим ризиком зберегла життя моїм батькам. Коли я росла, то часто чула їхні прізвища і спостерігала, як з особливою увагою мої батьки читали від них листи. Після того, як Антон Лукашевич помер,

Мій батько Сімон Стерлінг на моєму весіллі. Лютий, 1986 року.

його дружина Франка переїхала до своєї внучки в Саскатун, в Канаду. В липні 1990 року я літала в Канаду, де зустрілась з Франкою та її сім'єю. Я заздалегідь надіслала документи, потрібні для того, щоб Антон та Франка були удостоєні нагороди «Яд Вашем», організації в Ізраїлі, що визнає людей рятівниками євреїв під час Голокосту*.

Протягом мого візиту Генеральний консул Ізраїлю в Канаді оголосив про присвоєння звання «Праведник народів світу» Франці та її покійному чоловікові Антону і вручив їй нагороду. На цій церемонії були присутні її сім'я, друзі і громада. Участь у церемонії стала для мене незабутньою подією.

Можливо, найбільш складним кроком в моїй подорожі було донести до людей історію моїх батьків, висвітливши її у цій книзі. Деякі розповіді потребують багато часу. Виконанням цієї священної місії я сподіваюсь вшанувати пам'ять моїх батьків і всіх тих, чиї історії ніколи не будуть розказані.

Вічна їм пам'ять.

Моя двоюрідна сестра Бетті Райс (донька Міхаеля) і я. Травень, 2004 року.

Моя сім'я: мій чоловік Марк та доньки Сара і Сімона (ліворуч) на святкуванні бат-міцви Сімони. Травень, 2002 рік.

* «Яд Вашем» – Меморіальний комплекс Катастрофи та героїзму єврейського народу (Єрусалим, Ізраїль), в якому існує відділ Праведників народів світу, відповідальний за надання цього почесного звання особам, які рятували євреїв в часи нацизму.

**ТАБЛИЦЯ ПЕРЕВОДУ ОДИНИЦЬ ВИМІРУ,
ЩО ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ В КНИЗІ**

1 миля	1,609 км
1 ярд	914,4 мм
1 фут	304,8 мм
1 дюйм	25,4 мм
1 галон	3,785 л

Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Пер. з англ. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – 120 с.

Редагування перекладу
Віталій Бобров, Михайло Тяглий

Адаптація дизайну
Максим Невінчаний

Коректор
Наталя Анікеєнко

Тираж 500 прим.

Друк
РІА «Бліц»
09117, Київська обл.,
м. Біла Церква, вул. Гагаріна, 5, оф.22
тел.(0456)39-10-31

Сімон Стерлінг і донька Філіс, 1984 р.

«Сімон Стерлінг не міг розповісти своїй доньці про Голокост упродовж більшої частини свого життя. Нарешті, після сорока років, він знайшов слова, щоб поділитися з нею спогадами і разом здійснити подорож у минуле. Це чудова історія про чоловіка, який зберіг свою людську гідність у нелюдському світі і відродив своє життя з темряви. Прочитайте цю історію, і я обіцяю вам, що ви надовго запам'ятаєте цього особливого чоловіка».

(Енн Вайс, авторка книги «Останній альбом: очі з попелу Аушвіца та Біркенау»)

«Тільки живий голос того, хто пережив цей час, може правдиво передати складність особистого досвіду під час Голокосту. Але не всі ті, хто вижив, можуть розповісти свої історії, навіть власним дітям. Відверті свідчення Сімона Стерлінга з'явилися завдяки бажанню його доньки Філіс дізнатися усі деталі. Завдяки її тихій, але люблячій увазі Сімон розповідає свою історію про жорстокість, хоробрість і надзвичайну сміливість. Сімейні листи та фотографії, доповнюючи спогади, перетворюють книгу на надзвичайний документ, який розповідає не лише про виживання, а й про відродження».

(Джозі Г. Фішер, керівник архіву усноісторичних спогадів про Голокост при коледжі міста Грац)

«Окрім історії про мужність і надію, ця книжка, написана словами самого Сімона Стерлінга, є чудовим навчальним матеріалом для молоді під час вивчення історії Голокосту.

Це хороша можливість для учнів поговорити з незабутнім чоловіком, який розповів чудову історію. Я не міг її відкласти».

(Джек Велерстейн, переможець премії ім. Януша Корчака у номінації «Вчитель року» за 2002 рік)